

A kommunikációs tér filozófiája

Doktori értekezés

András Ferenc

Témavezetők: Boros János, Bagi Zsolt

**Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Filozófia Doktori Iskola**

2010

Tartalom

Bevezetés	5
A jelentés-szkepticizmus	6
A kommunikációs tér fogalma	9
Távolság vagy elkülönítés	14
1. Kripke Wittgensteinje – a filozófiai szkepticizmus új formája	15
1.1. A wittgensteini paradoxon	16
1.2. Lehetséges ellenvetések	20
1.2.1. Mentális tartalmak	20
1.2.2. Diszpozicionális tények	21
1.2.3. Az egyszerűség előnyben részesítése	22
1.3. Kripke Wittgensteinjének megoldása	23
1.3.1. Privát okozás és privát nyelv	24
1.3.2. Mitől szkeptikus a szkeptikus megoldás?	25
1.3.3. A <i>Filozófiai vizsgálódások</i> szerkezeti felépítése	28
1.3.4. A nyelv társas jellege és a korrekció lehetősége	31
1.4. Problématörténeti kontextus: Hume és Kant	33
1.4.1. Két logikai szabály és a hangsúly áthelyeződése	
i. Kontrapozíció	35
ii. Modus ponens	37
1.4.2. A fogalomtulajdonítási játék kulcsfogalmai	38
1.4.3. A megismerés és az ész határai Kantnál	40
1.4.4. A „dolog maga” és a „tárgy”	42
1.4.5. A bizonyosság alapja	43
1.4.6. A hume-i és a wittgensteini szkepszis	45

Konklúzió	47
1.5. Kripke nézeteinek összefoglalása	49
2. Az igazolhatóságra épülő jelentés-meghatározás problémái	51
2.1. A paradoxon aszimmetrikus karaktere	52
2.1.1. A Skolem-Löwenheim-paradoxon aszimmetriája	54
2.1.2. Nyelvhasználat intuicionista alapokkal	58
Konklúzió	59
2.2. Szemantikai realizmus	60
2.3. Intuicionizmus	64
2.4. A Tarski-féle formális bizonyítás	65
2.4.1. Igazság és bizonyíthatóság	67
2.4.2. Az igazság szemantikus felfogása	69
2.4.3. Az igaz és a bizonyítható aszimmetriája	72
Konklúzió	74
3. A Davidson-féle kommunikációs tér	74
3.1. A nyelvi konvenciókból nyert jelentés-meghatározás kritikája	
3.1.1. Konvencionális és nem konvencionális nyelvhasználat	75
3.1.2. Keith Donnellan esete Humpty Dumptyval	79
3.1.3. Nyelvi kompetencia	81
3.1.4. Dummett kritikája	84
3.1.5. Azonos nyelvet beszélni	86
3.1.6. Egyéni nyelvhasználat és intenció	88
3.1.7. A kommunikációs háromszög működése	90
3.1.8. Első davidsoniánus válasz a wittgensteiniánus paradoxonra	93

3.2. A kommunikációs háromszög mélyebb struktúrája	95
3.2.1. Az igazság fogalma	96
3.2.2. Hasonlósági minták	99
Zárszó – Quus vagy plusz?	
Második davidsoniánus válasz a wittgensteiniánus paradoxonra	103
Felhasznált irodalom	107

Bevezetés

A kommunikációs tér filozófiája felfogásom szerint Donald Davidson válasza a kortárs analitikus filozófia talán legerőteljesebb szkeptikus kihívására. Ezt a szkeptikus kihívást Saul Kripke egy paradoxon formájában fogalmazta meg. Megfogalmazásának ihletője Wittgenstein *Filozófiai vizsgálódások* című művének a – kripkei olvasat szerint – központi problémája: „[H]a minden cselekvésmódot összhangba lehet hozni a szabállyal, akkor szembe is lehet vele állítani. Ezért itt sem összhangról, sem pedig ellentmondásról nem beszélhetnénk.”¹ Ennek közvetlen következményeként: „Minden értelmezés az értelmezettel együtt a levegőben lóg; nem szolgálhat az értelmezett támaszául. Az értelmezések önmagukban nem határozzák meg a jelentést,”² vagyis a jelentés eszméje egyszerűen „köddé válik”.

A wittgensteini sorokból leszűrt, Kripke által kifejtett paradoxon azt fejezi ki, hogy a legszélesebb értelemben vett nyelvi jelentés számára nem lehetséges racionális alapot biztosítani. Vagyis az értelem és az ésszerűség otthonának tekintett nyelv gyökerei végül is egy ésszerűtlen, értelmetlen, homályos szférából erednek – habár bizonyosság és világos jelentés, a kiteljesedett paradoxon következményeképp, természetesen még erről az állításról sem szerezhető.

Dolgozatom központi tézise az, hogy a Kripke-féle wittgensteiniánus paradoxon csak a nyelv egy bizonyos működési modellje mellett hatásos és romboló, igaz, akkor kétség kívül hatásos és romboló. Amellett fogok érvelni, hogy a paradoxon feloldása akkor és csak akkor lehetséges, ha megadható a nyelv működésének egy olyan modellje, amely a nyelvhasználat egyéni és társas jegyeit összehangolva képes kezelni. Álláspontom szerint Davidson filozófiájának a kommunikációs térről szóló része egy ilyen modellt kínál. Dolgozatom célja a davidsoni irányvonal szerkezetének feltárása, a kripkei kihívásra adott válasz explicitté tétele, a következő főbb lépésekben:

- Részletesen ismertetem a Kripke-féle wittgensteiniánus paradoxont és az abban kifejeződő szkepszis következményeit.

¹ Wittgenstein, Ludwig, *Filozófiai vizsgálódások*, Budapest, Atlantisz, 1992. 124. ford.: Neumer Katalin.

² U.o. §198.

- Feltárom azt a problémátörténeti kontextust, amelyre a szkeptikus, valamint a davidsoni érvelés közvetlenül visszavezethető.
- Elsősorban Davidson munkáira illetve a Davidsont ért kritikákra támaszkodva bemutatom a davidsoni filozófia paradoxonra vonatkozó összefüggéseit, megfogalmazom a szkeptikus kihívásra adott válaszát.

Davidson megoldását folyamatosan összevetem az alternatív válaszadási kísérletekkel, világossá téve azokat a pontokat, amelyek miatt, álláspontom szerint, a davidsoni válasz értékelhető a leginkább elfogadható válasznak. Végző konklúzióként arra az eredményre jutok, hogy ha a paradoxont elhelyezzük a Davidson által rajzolt kommunikációs térbe, akkor nem a jelentés eszméje az, ami „köddé válik”, hanem a paradoxonban megnyilvánuló állításról mutatható meg világosan, hogy az alapjait biztosító előfeltevései ellentmondásmentesen nem tarthatók.

Bevezetőmben a következő oldalakon röviden áttekintem a szkeptikus probléma jelentésre vonatkozó alapvető jegyeit, majd egy előzetes davidsoni kép vázolásával meghatározom, hogy mit értek a dolgozat címében megjelenő 'kommunikációs tér' kifejezés alatt.

A jelentés-szkepticizmus

Hétköznapi értelemben akkor mondjuk egy beszélőről, hogy *ért* egy kifejezést, amikor az illető *ismeri* az adott kifejezés *jelentését*. A nyelvi megértést, ismeretet, jelentést a hagyományos felfogás természetes módon kapcsolja össze a meghatározottság fogalmával: valamiféle meghatározó alap biztosítja az ismeretet, a helyes megértést és jelentést. Ennek fényében a „János nyulat ért a 'nyúl' szó hallatán”, a „József összeadást ért a '+' jel alatt” állításokra vonatkozólag lehetségesnek tartjuk az „ez igaz”, „helyesen mondja” vagy az „ez nem igaz”, „János/József téved” megállapításokat. De mi az, ami meghatározza a nyelvi jelentést? Mi az, aminek az alapján egy kifejezésről eldönthető, hogy használata helyes, megfelelő és értelmes?

A meghatározottság fogalma arra utal, hogy egy kifejezés használata akkor helyes, érthető és értelmes, amikor a kifejezés megfelelően illeszkedik ahhoz, ami meghatározza annak jelentését, legyen az a nyelvhasználótól független szabály, tényállás vagy bármi más. Ebben az általános értelemben az a nézet tekinthető jelentés-szkeptikusnak, amely a beszélő nyelvi jelentésekre vonatkozó megértéseiről, a jelentések szimbólumokhoz rendeléséről

egyértelműen nem tartja megállapíthatónak sem azt, hogy azok igazak vagy helyesek, sem hogy hamisak vagy tévesek.³ Szűkebb értelemben a jelentés-szkeptikus annak a tényállásnak, szabálynak, meghatározási alapnak a létét kérdőjelezi meg, amelynek révén minden kétséget kizáróan eldönthető, hogy a nyelvhasználó mit is ért egy adott kifejezés alatt.⁴

A jelentést meghatározó alap mibenlétéről, meglétéről, a létehez való hozzáférés milyenségéről alkotott felfogások kulcsfontosságúnak tekinthetők a jelentés-szkepticizmus kapcsán megfogalmazott pro-, és kontraérvelések során. Már a fentebbi, általános meghatározások is világosan jelzik, hogy a jelentés-szkepticizmus problémaköre szorosan összekapcsolódik nemcsak az objektivitásról, az objektív tények-tényállások lehetőségéről szóló különféle felfogásokkal, hanem az igazságról alkotott, egymástól eltérő nézetekkel is, melyek meghatározó súllyal szerepelnek.

A jelentés-szkepticizmus a XX. század közepétől, különösen Wittgenstein és Quine, majd Putnam és Kripke munkásságának eredményeképp került a nyelvfilozófusok érdeklődésének az előterébe. E nevek kapcsán a szkeptikus érvelés három alapvető irányvonala rajzolódott ki:

- a) Quine-nak a fordítás meghatározatlanságáról szóló érve. (1960)
- b) Putnam skolemizáló kételye. (1980)
- c) Kripke Wittgenstein olvasatából kifejtett szabály-szkepticizmusa. (1982)

Dolgozatomban – mint azt fentebb már jeleztem – a legutóbbira koncentrálok, de az összevetésekből származó pontosabb kép érdekében, valamint a megoldási lehetőségek értékelése szempontjából szükségesnek tartom érintőlegesen tárgyalni a quine-i problémát, és bizonyos aspektusból részletesebben fogok foglalkozni a putnami kétellyel, annak feloldási kísérletével.

³ Létezik még a jelentés-szkepticizmusnak egy olyan válfaja – ezzel a dolgozatomban nem foglalkozom –, amelynek kiinduló alapja a jelentés-tulajdonítások egységes, szisztematikus helyességének a megkérdőjelezése. Ld.: Churchland, Patricia, “Eliminativist materialism and the propositional attitudes”, *Journal of Philosophy*, 78, 1981. 67–90.

⁴ A jelentés-szkepticizmus irodalma rendkívül gazdag, szinte nem volt olyan jelentős modern analitikus filozófus, aki a témában ne nyilatkozott volna meg. Kiváló összefoglalót nyújt a quinei és a kripkei szkepszisről Alexander Miller tanulmánya: Miller, Alexander, “Meaning Scepticism”, *Philosophy of Language*, Devitt, Michael and Hanley, Richard (eds.) Blackwell, 2006. 91-113. A fentebbi meghatározásokat vö. a kötet 91. oldalán írottakkal, valamint Miller, Alexander, *Philosophy of Language*, Routledge, 1998, (Second Edition 2007.) xi. Klaus Puhl szerkesztésében önálló, gyűjteményes tanulmánykötet foglalkozik a problémával: *Meaning Scepticism*, Puhl, Klaus, Berlin, New York, Walter de Gruyter, 1991. Az általános áttekintés során mindhárom művet felhasználom.

Fontos különbséget tenni a jelentésről szóló, és az episztemikus szkepszis között. Az episztemológiai szkepticizmus nem tagadja egy adott tényállás meglétét, pusztán a róla szerezhető ismeret lehetőségét vonja kétségbe. Descartes szkeptikusa például nem vonja kétségbe az álom meglétét, azt viszont alapjaiban tagadja, hogy valaha is jogosultságot szerzhethnének annak az állításnak a megtételéhez, miszerint *tudom*, hogy éppen nem álmodom.

A jelentés szkeptikus álláspontja ennél radikálisabb. Nem pusztán a tényekről szerezhető ismeret jogosultságát vitatja, hanem amellet érvel, hogy egyáltalán nincsenek a jelentés mögött tények. Az érvelés általános formája a következő:⁵

1. Feltételezzük, hogy amennyiben vannak jelentés-meghatározó tények (*meaning-facts*), akkor azok a tények egy jól elkülöníthető készletét képezik.
2. Tegyük fel, hogy a tények ezen készletéhez korlátlan a hozzáférésünk.
3. Érvelni lehet amellet, hogy a korlátlan hozzáférés mellet sem bukkanhatunk az elkülönített készletünkben olyan tényekre, amelyek meghatározhatnák a jelentést.
4. Tehát nincsenek jelentést meghatározó tények.

E tények elvesztésével mindazonáltal nem csak a nyelvi megértés lehetősége kerül komoly veszélybe. A nyelvi jelentés és a mentális tartalom szoros összefüggéséből bontható ki igazán a szkeptikus érvelés tétje. Az összefüggésről Paul Boghossian a következőképpen ír:

„[Ú]gy tűnik, hogy koránt sincs egyértelmű módja egy *nyelv-specifikus* jelentés-szkepticizmus kidolgozásának. A [...] griceianus kép szerint nem tehető ki fenyegetésnek a nyelvi jelentés a gondolat tartalmának veszélyeztetése nélkül, mivel a gondolat az, ahonnan a nyelvi jelentés származik; a [...] sellarsianus kép szerint pedig azért nem tehető ki fenyegetésnek a nyelvi jelentés a gondolati tartalom veszélyeztetése nélkül, mert a gondolati tartalmat nyerjük a nyelvi jelentésből. Bármelyik utat is nézzük, tartalomnak és jelentésnek együtt kell állnia, vagy buknia.”⁶

⁵ Vö.: Miller, Alexander, “Meaning Scepticism”, *Philosophy of Language*, Devitt, Michael and Hanley, Richard (eds.) Blackwell, 2006. 92.

⁶ “[T]here would appear to be no plausible way to promote a *language-specific* meaning skepticism. On the former (Gricean) picture, one cannot threaten linguistic meaning without threatening thought content, since it is from thought that linguistic meaning is held to derive; and on the latter (Sellarsian) picture, one cannot threaten linguistic meaning without thereby threatening thought content, since it is from linguistic meaning that thought content is held to derive. Either way, content and meaning must stand or fall together.” Boghossian, Paul Artin, ‘The Rule-Following Considerations’, Alexander Miller and Crispin Wright (editors), *Rule-following and Meaning*, McGill-Queens University Press, 2002. 144.

Alexander Miller fontos részletekkel egészíti ki Boghossian észrevételét, amelyek dolgozatom fő irányvonalának szempontjából különösen hangsúlyosak lesznek.⁷ Álláspontja szerint nem kettő, hanem három fő pozíció képviselhető a nyelvi jelentés és a mentális tartalom összefüggésének magyarázatakor:

1. Amely mellett Grice érvel: a propozicionális attitűdök tartalmához kapcsolódó tények prioritással rendelkeznek a nyelvi jelentések magyarázatakor.
2. Michael Dummett szerint pont fordítva (a sellarsianus kép): a nyelvi jelentések rendelkeznek prioritással a propozicionális attitűdök magyarázatakor.
3. Donald Davidson szerint viszont egyszerűen nem beszélhetünk prioritásról a két fogalom összefüggése kapcsán.⁸

Bármelyik álláspont mellett köteleződünk el, a következmény ugyanaz lesz: amennyiben a jelentés-szkepticizmus hatékonyan bizonyul, akkor szükségképpen a propozicionális attitűdök tartalmáról szóló tények is problematikussá válnak.

A kommunikációs tér fogalma

A kommunikációs tér alapvető szerkezetét a modern analitikus filozófiában Donald Davidson rajzolta meg. Trianguláció elméletével egy olyan struktúrát vázolt, amelynek keretei közt a nyelv létrejöhet és működhet. A trianguláció fogalma Davidsonnál először a *Rational Animals* című írásában bukkan fel, s a modell Davidson kései gondolkodásában egyre hangsúlyosabb szerepet játszott. Az elmélet mindenekeelőtt a nyelv közösségi mivoltát hangsúlyozza, amit a nyelv szükségszerű feltételének tekint. Szigorúbb értelemben fogalmazhatunk úgy, hogy Davidson szerint a nyelv csakis a triangulációban testet öltő kommunikációs tér keretei között jöhet létre és működhet.⁹ Ugyanez fordítva: nem lehetséges működőképes nyelv a kommunikációs téren kívül.

⁷ Miller, Alexander, "Meaning Scepticism", *Philosophy of Language*, Devitt, Michael and Hanley, Richard (eds.) Blackwell, 2006. 92-93.; ld. még: Davies, Martin, "Foundational Issues in the Philosophy of Language" *Philosophy of Language*, Devitt, Michael and Hanley, Richard (eds.) Blackwell, 2006. 30-31.

⁸ Grice nézetéhez ld.: Grice, H. P. *Studies in the way of words*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1989; Dummett: Dummett, M., *The seas of language*, Oxford, Oxford University Press, 1993; Davidsonhoz: Davidson, D., *Inquiries into truth and interpretation*, Oxford, Clarendon Press, 1984.

⁹ Davidson, D. „Rational Animals” [1982], *Subjective, Intersubjective, Objective*, Oxford, Clarendon Press, 2001. 105.

A *Three Varieties of Knowledge*¹⁰ című tanulmányában Davidson három olyan tudásfajta-
különböztet meg, amelyeknek két alapvető és közös tulajdonsága az, hogy

- kölcsönösen összefüggnek (*interdependence*),
- nem redukálhatók egymásra (és rajtuk kívül másra sem).

Ez a három, holisztikus módon felfogott tudásfajta:

1. az önmagunkról szóló tudás (*first person*),
2. a másokról szóló tudás (*second person*),
3. és a világról szóló tudás (*objects*).

Davidson a redukálhatatlanság és az interdependencia figyelmen kívül hagyásában jelöli meg olyan szkeptikus érvek megszületésének az eredőjét, mint amelyeket például Descartesnál és Hume-nál találhatunk. Mint fogalmaz, az önmagunkról szóló igaz hitekből – legyen ez a halmaz bármekkora – nem vezethetők le a világról szóló igaz hitek, és fordítva. Ennek hátterében az az alapvető davidsoni belátás hódodik, amely szerint a mentalista szótár nem redukálható a fizikaira, mivel bármely ágens hitének vagy más attitűdjének kognitív tartalma szükségképpen normatív vonással rendelkezik. A másik fontos indok pedig az a tény, hogy a propozicionális attitűdök és a hozzájuk kapcsolódó események, állapotok azonosítása során nem tekinthetünk el azoktól a tér-idő koordinátáktól, amelyek között az ágens található. Vagyis Davidson a fogalmak tartalmától, a szavak jelentésétől elválaszthatatlannak tartja az individuális tanulási, fogalom- és szóhasználati folyamat történeti beágyazottságát.¹¹ Ennek a második indoknak a szellemében érvel Davidson Dummettal szemben a nyelvi konvenciók szerepével kapcsolatosan – a vitára dolgozatom harmadik fejezetében részletesen kitérek.

*The Second Person*¹² című tanulmányában Davidson pontosan megrajzolja azt a képet, amelynek alappillérei a fentebb említett három tudásfajta-
ra vezethetők vissza. Ennek során hangsúlyozza, hogy olyan absztrakt formaként tekint a nyelvre, amely független az egyes kifejezések megnyilvánulásaitól. Megfogalmazása szerint a nyelvi forma a kifejezések tulajdonsága, amely olyan fogalmak absztrakt objektumainak a megfigyelése során adódik, mint például a név, a predikátum, a mondat, a referencia vagy a jelentés. Ezek mind teoretikus fogalmak, melyekre a filozófusoknak, a pszichológusoknak, a nyelvészeknek van szükségük akkor, amikor a beszéddel kapcsolatos viselkedést, cselekvést igyekeznek

¹⁰ Davidson, D. „Three Varieties of Knowledge” [1991], *Subjective, Intersubjective, Objective*, Oxford, Clarendon Press, 2001. 205-220.

¹¹ Davidson, D. „Indeterminism and Antirealism” [1997], *Subjective, Intersubjective, Objective*, Oxford, Clarendon Press, 2001. 71.

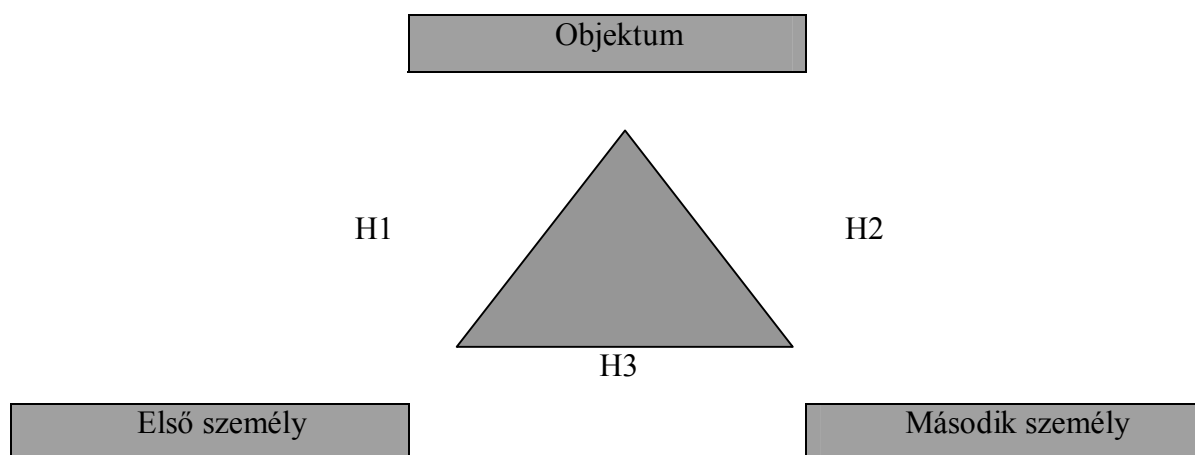
¹² Davidson, D. „The Second Person” [1992], *Subjective, Intersubjective, Objective*, Oxford, Clarendon Press, 2001. 107-121.

jellemezni. Davidson ugyanakkor gyorsan leszögezi, hogy önmagában nincsen a világon ilyesféle dolog, mint nyelvi forma, csakis emberek vannak a maguk írott vagy kimondott produktumaival.¹³ Davidson filozófiájában ez egy igen fontos, egyúttal könnyen félreérthető tézis. Dolgozatom harmadik fejezetében részletesen tárgyalom a tézis kritikáját és Davidsonnak a kritikára adott válaszát.

The Second Person című tanulmány központi érvelése annak igazolását célozza, hogy az első nyelv nem lehet privát nyelv. Davidson elismeri, hogy lehetséges és létezik is olyan nyelv, amelyet csak egy valaki ért vagy beszél, de ő amellet érvel, hogy egy ilyen nyelv nem lehet egy nyelvet tanuló gyermek első nyelve. Davidson a privát nyelv fogalmát úgy pontosítja, hogy az nem egy olyan nyelv, melyet csak egyetlen személy beszél, hanem olyan, melyet csak egy valaki ért. A tanulmány alapvető kérdése tehát így hangzik: miért nem lehet az első nyelv az a nyelv, amelyet csak egy valaki ért?

A kérdést Davidson egy primitív nyelvtanulási szituáció keretei közt vizsgálja. A szituációnak három szereplője van, akik szemléletesen egy háromszög csúcsainak feleltethetők meg. (1. ábra)

1. ábra

Az egyik csúcsot a nyelvet tanuló gyermek foglalja el, mint első személy. A második csúcsra kerül a nyelvet tanító tanár, mint második személy – a tanulmány címszereplője. A

¹³ „Indeed, we all talk so freely about language, or languages, that we tend to forget that there are no such a things in the world; there are only people and their various written or acoustical products. This point, obvious in itself, is nevertheless easy to forget, and it has consequences that are not universally recognized.” [Alkalmassint igen kötetlenül beszélünk nyelvről vagy nyelvekről, s hajlamosak vagyunk megfélekedezni arról, hogy nincs is ilyesféle dolog a világban; pusztán emberek vannak a maguk különféle írott vagy kimondott produktumaikkal. Ez a szempont önmagában könnyen feledhető, ennek következményeit pedig korántsem ismerték fel általánosan.] U.o. 108.

harmadik csúcson pedig az az objektum található, amelynek a fogalmát a nyelvet tanuló gyermek éppen elsajátítja. Jelen esetben ez az objektum az asztal.

A háromszög három csúcsát összekötő szárakat Davidson hasonlósági mintáknak nevezi (H1, H2, H3). A hasonlósági minták szerepe döntő fontosságú a modellben, de erre most csak utalok, részletesebben a dolgozatom harmadik fejezetében tárgyalom mibenlétüket. A fogalom elsajátítása ezeknek a hasonlósági mintáknak a felismerésén és megerősítésén keresztül történik, a következőképpen.

A gyermek elé különféle objektumok kerülnek, amelyek közt asztalok is szerepelnek, s ennek során az első személy felismeri az asztalok hasonlóságát. Ez lesz az ábra első hasonlósági mintája (H1). A második személy, a tanár úgyszintén hasonlónak találja a felbukkanó objektumok közt az asztalokat (második hasonlósági minta: H2), továbbá a gyermek asztalra való reagálásaiban úgyszintén felfedezi a hasonlóságot (H3). Tehát az objektumok vagy események megfelelő ingereit (példánkban az asztalok) a második személy természetes módon hasonlónak találja, s az ezekre való gyermeki reagálásokról is ő állapítja meg a hasonlóságot. Ez a két felismerés teszi lehetővé, hogy összefüggésbe hozza egymással a gyermekre és őreára ható hasonló ingereket és a gyermeki gügyögés hasonló reakcióit. A trianguláció szereplőinek együttes jelenléte és egymással való interakciója szükségszerű feltétele a nyelv működésének – állapítja meg Davidson.¹⁴ Ahogyan fogalmaz: az asztal fogalmával rendelkezni valójában nem más, mint szereplővé válni a triangulációban.

Ezen a módon egyfajta közös tér jön létre.¹⁵ A beszélő-értelmező páros interakciója nélkül valójában alap sem lenne az objektív térben és időben megjelenő tárgyról szóló beszédnek. A két ember közti interakció megköveteli, hogy kommunikációs kapcsolatban legyenek, azaz hogy beszéljenek egymáshoz, hogy értsék egymást. Nem feltétlenül szükséges, hogy azonos szavakkal fejezzenek ki azonos dolgokat, de feltétlenül szükséges, hogy értelmezni tudják egymást.¹⁶

¹⁴ „(...) before anyone can speak a language, there must be another creature interacting with the speaker.” [(...) mielőtt bárki megszólalhatna, léteznie kell egy másik teremtménynek, aki a beszélővel interakcióban van.] U.o. 115.

¹⁵ „(...) to have the concept of a table ... is to recognize the existence of a triangle, one apex of which is oneself, the second apex another a creature similar to oneself, and the third an object ... located in a space thus made common.” [(...) az asztal fogalmával rendelkezni nem más, mint hogy valaki felismeri a háromszög létét, az egyik csúcsán önmagát, a másodikon egy önmagához hasonló teremtményt, míg a harmadikon a közös térben található tárgyat.] U.o. 121.

¹⁶ Ebben a kérdésben Davidson döntően más nézeteket vall, mint Kripke. „Kripke depends on the second person, or a community, to embody a routine which the speaker can share. In contrast, the argument I have outlined does not require (though of course allow) a shared routine, but it does depend on the interaction of at least two speaker-interpreters (...)” [Kripke nézete a második személyen illetve a közösségen áll vagy bukik, a

Az első nyelv tehát szükségképpen nem lehet privát nyelv. Egy csak önmaga által beszélt és értett nyelvet ismerő lény megnyilvánulásáról, reagálásairól, gondolkodásáról el sem lehetne dönten, hogy önmagáról, a saját reakcióiról, vagy egy tőle elkülöníthető és bizonyos távolságra lévő eseményről, dologról van-e szó. Egy szolipszista világnak egyáltalán nincs is mérete, márpedig a méret, a távolság hiányában a szolipszista szemszögből tekintett világ nem is nevezhető világnak – jelenti ki Davidson.¹⁷

Davidson a trianguláció meglétét nemcsak a nyelv, hanem az általában vett gondolkodás előfeltételének is tekinti.¹⁸ Álláspontja szerint a hit, az intenció és más propozicionális attitűdök ugyan úgy szükségszerűen társas jellegűek, mint a nyelv, mert egyik sem lehetséges az igazság interszjektív fogalma nélkül, vagyis annak a tudata nélkül, hogy úgy, ahogyan megismerjük a világot, az más számára is megismerhető és elgondolható.

Davidson tehát a „mit jelent?” kérdést a „mit kell egy beszélőnek tudnia, hogy megértesse magát?” kérdéssel helyettesíti, aminek megválaszolását kizárólag az imént vázolt kommunikációs tér szabta feltételek között tartja lehetségesnek.

Távolság vagy elkülönítés

A kommunikációs tér kifejezéssel felbukkan egy olyan tér, amely nem jellemezhető sem a távolság, sem a térbeli viszony hagyományos mértékegységeivel illetve paramétereivel. De ha ezekkel a paraméterekkel nem, akkor vajon minek a segítségével alkothattunk róla képet?

gyakorlaton, amelyből a beszélő részesedik. Ezzel szemben az az érv, melyet jómagam kifejték, nem követeli meg (bár természetesen megengedi) a gyakorlatból való részesedést, hanem pusztán a beszélő-interpretáló páros interakciójának függvénye (...)U.o. 121. Ld. még: Davidson, D. „Three Varieties of Knowledge” [1991], *Subjective, Intersubjective, Objective*, Oxford, Clarendon Press, 2001. 1. lábjegyzet.

¹⁷ „If we consider a single creature by itself, its responses, no matter how complex, cannot show that it is reacting to, or thinking about, events a certain distance away rather than, say, on its skin. The solipsist’s world can be any size; which is to say, from the solipsist’s point of view it has no size, it is not a world.” [Ha önmagában tekintünk egy magányos lényt, figyelmen kívül hagyva reakcióinak komplexitását, akkor valójában ki sem lehet mutatni, hogy az valamire utaló reakció, hogy az gondolkodás egy tőle bizonyos távolságra lévő esetekről, s nem pedig csak a lény bőréről van szó. A szolipszista világ bármilyen méretű lehet, mondhatni, hogy szolipszista szemszögből nem számít a méret, így hát a szolipszista világ nem is világ.] Davidson, D. „The Second Person”, *Subjective, Intersubjective, Objective*, Oxford, Clarendon Press, 2001. 119.

¹⁸ “Thought depends on communication. This follows at once if we suppose that language is essential to thought and we agree with Wittgenstein that there cannot be a private language.” [A gondolkodás a kommunikációtól függ. Ebből közvetlenül következik, hogy feltételezzük, miszerint a nyelv lényeges a gondolkodás számára, s hogy egyetértünk Wittgensteinnel abban, hogy nem lehetséges privát nyelv.] Davidson, D. „Three Varieties of Knowledge” [1991], *Subjective, Intersubjective, Objective*, Oxford, Clarendon Press, 2001. 209.

Láthattuk, hogy Davidson a trianguláció szerkezetének megrajzolásakor a kommunikáció, a tér és a távolság fogalmakat egyaránt használta. Nem használta ugyanakkor a 'kommunikációs tér' kifejezést. Ezt a kifejezést én javaslom a fent vázolt davidsoni háromszögelés megnevezésére. Fogalmazhatnék úgy, hogy a kommunikációs tér kifejezés természetesen adta magát, hiszen a 'kommunikáció' és a 'tér' fogalma külön-külön már felmerült a szövegben. Az egyik oldalról indokolja a szemléletesség, a másik oldalról pedig semmiféle ok nem gátolja az összekapcsolásukat. Ennél azonban többről van szó.

A tér és a távolság fogalmát Davidson a triangulum három csúcsának elkülönítésekor használja. Meglátásom szerint a kommunikációs tér megszületésekor a távolság fogalmát mindenféle veszteség nélkül felcserélhetjük az elkülönítés fogalmára. A távolság és a tér fogalmával ugyanis Davidson azt kívánja elérni, hogy kiküszöbölje a privát nyelvben meglévő beszélő-értelmező szerepek azonosságát, az elkülönítés viszont már önmagában nem más, mint az azonosság kizárása. Fogalmazhatunk úgy, hogy a kommunikációs tér térjellege az egyes részek szigorú elkülönítésében, egymásra való redukálhatatlanságából fakad. Ha Davidson érvelése helytálló, akkor elkerülhetetlen – mint arra fentebb már utaltam –, hogy amennyiben valamely elmélet elfogadhatónak találja az egyik elem másiktól való magyarázatát, az szkepticizmushoz vezet.

A szereplők egymás közti távolságának problémája később majd felmerülhet, különösen akkor, amikor előtérbe kerül az oksági láncban elfoglalt helyük kérdésköre. Figyelemre méltó, hogy az oksági láncban való elhelyezkedés két alapvető paramétere már a háromszögelés vázolásakor felbukkan Davidson dolgozatában. Mint fogalmaz, a disztális és a proximális ok fogalma a személyek és a stimulus közti viszony jellemzésekor merülhet fel. Leszögezi, hogy a trianguláció kialakulásakor a proximális okot kell előnyben részesíteni, mivel ekkor kisebb az esély az oksági lánc megszakadására, és hozzátehetjük, a kommunikációs vagy érzéki torzulásra, a tévedésre is.

Meglátásom szerint a triangulum megszületésekor a proximális ok előnyben részesítésénél több, azaz szigorúbb feltétel követelhető. Kritériumként kimondható, hogy a háromszögelésben, mint eredeti helyzetben, az első és a második személynek a stimulustól mért távolsága egyenlő kell, hogy legyen. Másképp fogalmazva: az oksági láncban a két személy stimulustól mért távolságának különbözete szükségszerűen nulla. Természetesen az oksági láncban a távolságkülönbség zéró értéke nem a fizikai távolság különbségének zéró értékét jelenti, mert akkor a dolog nem működik, ugyanis ebben az esetben milliméter pontosságról lenne szó, ami nyilván lehetetlen. Az egyenlő távolság követelménye egy olyan privát tényezőt küszöböl ki, amellyel szemben Davidson az érvét kifejti, nevezetesen,

hogy nem tartható az a nézet, mely szerint az interszubjektív térben bármely személy privilegizált helyzetben legyen a másikkal szemben. Ebből a szempontból a trianguláció, mint az interszubjektív tér legelemibb típusa, nem tartalmazhat szereplők közti aszimmetriát.¹⁹

1. Kripke Wittgensteinje – a filozófiai szkepticizmus új formája

Davidson a háromszögelés struktúráját Kripke Wittgenstein-olvasatára való reakcióként rajzolta meg.²⁰ Kripke Wittgenstein-olvasatával kapcsolatban a polémia résztvevői általában három központi tézist hangsúlyoznak:

1. a *Filozófiai vizsgálódások* alapján egy paradoxon rekonstruálható,
2. ez a paradoxon a mű központi problémája,
3. a paradoxonra adott válasszal Wittgenstein a szkepticizmus modern formáját teremtette meg.

Kripke erről a következőképpen ír:

„A 201§-ban Wittgenstein így fogalmaz: 'Paradoxonunk ez volt: a szabály nem tudja megszabni, miképpen cselekedjünk, hiszen minden cselekvésmódot összhangba lehet hozni a szabállyal.' Jelen dolgozat ezen szakaszában a magam módján próbálom meg kifejtetni a szóban forgó 'paradoxont'. (...) Tekinthejtük ezt a filozófiai szkepticizmus új formájaként.”²¹

¹⁹ Vö: Davidson, D. "First Person Authority", *Subjective, Intersubjective, Objective*, Oxford, Clarendon Press, 2001. 3-14.

²⁰ Kripke a következő művében fejti ki nézeteit: Kripke, Saul, *Wittgenstein on Rules and Private Language, An Elementary Exposition*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1982. Kripke érvéről kiváló összefoglalást és kritikai gyűjteményt állított össze Alexander Miller és Crispin Wright: Alexander Miller and Crispin Wright (editors), *Rule-following and Meaning*, McGill-Queens University Press, 2002. Alexander Miller összefoglaló bevezetése után a kötetben a következő szerzők írásai szerepelnek: Simon Blackburn, Paul A. Boghossian, Graeme Forbes, Warren Goldfarb, Paul Horwich, John McDowell, Colin McGinn, Ruth Garrett Millikan, Philip Pettit, George M. Wilson, Crispin Wright, José L. Zalabardo.

²¹ „In §201 Wittgenstein says, 'this was our paradox: no course of action could be determined by a rule, because every course of action can be made out to accord with the rule.' In this section of the present essay, in my own way I will attempt to develop the 'paradox' in question. The 'paradox' is perhaps the central problem of *Philosophical Investigations*. (...) It may be regarded as a new form of philosophical scepticism.” Kripke, Saul, *Wittgenstein on Rules and Private Language, An Elementary Exposition*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1982. 7.

Davidson utal a kripkei olvasat komoly visszhangjára és eltérő megítélésére, de ebben a vitában ő maga nem kíván részt venni.²²

A kripke-olvasat Wittgensteinjét a vonatkozó szakirodalom többnyire a két gondolkodó kezdőbetűiből létrehozott KW betűpárral jelöli, megkülönböztetve a történeti Wittgensteintől. Davidson 'Kripkenstein' névvel illeti a kripkei olvasatot. Kripke maga úgy fogalmaz, hogy a művében foglaltakat nem tekinti közvetlenül Wittgensteintől származó gondolatoknak, de kripkeinek sem, hanem valahol a kettő a között. Kripke azokra a problémákra keresi a választ, amelyek Wittgenstein érveit olvasva az ő számára generáltak.

A dolgozatomban nem követem a KW rövidítés szabályát, mivel nem kívánok belebonyolódni abba a kérdéskörbe, hogy ki is az a történeti Wittgenstein, akitől meg kell különböztetni Kripke Wittgensteinjét, hogy kinek az interpretációja közelíti jobban Wittgenstein eredeti gondolatait, és általában milyen értelemben beszélhetünk bármely szerzőről, mint eredeti, azaz interpretációtól mentes gondolkodóról. Ugyanakkor mindvégig jelezni fogom, hogy Wittgensteinről szólva kinek az értelmezését tekintem irányadónak.

Fogalmazhatunk úgy, hogy a részleteiben kidolgozott Davidson-féle kommunikációs tér modellje válasz a Kripke Wittgenstein-olvasatából rekonstruált paradoxonra, az ebből származó filozófiai szkepszisre, függetlenül attól, hogy Kripke olvasata Wittgenstein szellemiségének megfelel, vagy nem. Az alábbiakban úgy igyekszem bemutatni Kripke érvét, hogy a szkepticizmus a lehető legteljesebb fegyverzetében állhasson elő, vagyis nem tekintem azt az aspektust, hogy Kripke olvasata mennyiben hű Wittgenstein eredeti szelleméhez.

1.1. A wittgensteini paradoxon

Kripke kiindulópontja a *Filozófiai vizsgálódások* következő passzusa:

„201. Paradoxonunk ez volt: a szabály nem tudja megszabni, miképpen cselekedjünk, hiszen minden cselekvésmódot összhangba lehet hozni a szabállyal. A válasz pedig így szól: ha mindegyiket összhangba lehet hozni a szabállyal, akkor szembe is lehet

²² Igen egybehangzóan osztják Wittgenstein kommentátorai azt a nézetet, hogy Kripke lényegében értelmezi félre Wittgenstein késői munkáit. A fenti idézettel kapcsolatban például világosan kimutatható, hogy a paragrafus második felét Kripke teljesen figyelmen kívül hagyja: „201§ ...van a szabálynak olyan felfogása, amely *nem értelmezés*;...” V.ö.: *Meaning Scepticism*, Puhl, Klaus, Berlin, New York, Walter de Gruyter, 1991. 5. Kripke Wittgenstein exegézisének bírálatát lásd: Baker, G.P., Hacker, P.M.S., *Scepticism, rules and language*, B. Oxford [Oxfordshire], [New York], Blackwell, 1984.

vele állítani. Ezért itt sem összhangról, sem pedig ellentmondásról nem beszélhetnénk.”²³

Kripke ennek alapján először matematikai formában fogalmazza meg a paradoxont, de ezt a formát később kiterjeszhetőnek és érvényesnek tartja a nyelvi jelentés egészére. Az összeadás műveletét, mint szabályt most a pozitív egész számok párojai közt tekinti definiáltnak. Nézzük például a következő összeadást és annak eredményét:

$$68 + 57 = 125$$

Tegyük fel – folytatja Kripke –, hogy odalép hozzám egy fura szerzet, egy szkeptikus, aki egyszerűen kétségbe vonja az összeadás műveletének metanyelvi jelentését. Metanyelvi, azaz ahol a tárgynyelv alatt – jelen esetben – a pozitív egész számok értendőek, metanyelvi elem alatt pedig az a művelet, amelyet a számok közt végzünk.²⁴ Elmondja, hogy az összeadás alatt valaha igencsak mást értettek az emberek, mint manapság. Volt olyan időszak, amikor az összeadás ’+’ jele csak az 57-nél kisebb számokra volt érvényes, míg az 57-nél nagyobb számok esetében az eredmény mindig 5 volt. Kripke a szkeptikus által bevezetett összeadás szimbólumaként \oplus jelet használ és azt a ’quus’ névre kereszteli. Így a meghatározás a következőképp alakul:

$$x \oplus y = x + y, \text{ ha } x, y < 57$$

$$x \oplus y = 5 \text{ minden más esetben}$$

Kripke abban látja a szkeptikus felvetés erejét, hogy az összeadás új értelmezése logikailag nem lehetetlen. Márpedig ha ez a helyzet, akkor az első pillantásra örültnek és botorságnak tűnő szkeptikus értelmezés nem a priori lehetetlen, hanem csakis az összeadás korábbi

²³ Wittgenstein, Ludwig, *Filozófiai vizsgálódások*, Budapest, Atlantisz, 1992. 124. ford.: Neumer Katalin.

²⁴ “It is correct both in the arithmetical sense that 125 is the sum of 68 and 57, and in the metalinguistic sense that ‘plus’, as I intended to use that word in the past, denoted a function which, when applied to the numbers I called ‘68’ and ‘57’, yields the value 125.

Now suppose I encounter a bizarre sceptic. This sceptic questions my certainty about my answer, in what I just called the ‘metalinguistic’ sense.” [Aritmetikai értelemben helyesnek tekinthető, hogy a 125 az a 68 és az 57 összege, valamint helyes az is, hogy metanyelvi értelemben a ‘plusz’, ahogyan a múltban a szándékomnak megfelelően használtam a szót, egy funkciót denotált, melyet alkalmazván a „68” és az „57” nevű számokra a 125-ös értéket eredményezte.

Most tegyük fel, találkozom egy furcsa szkeptikussal. Ez a szkeptikus válaszomnak azon bizonyosságát kérdőjelezi meg, amelyet ‘metanyelvi’ értelemnek neveztem.] Kripke, Saul, *Wittgenstein on Rules and Private Language, An Elementary Exposition*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1982. 8.

példáinak, a művelet eddigi, megszokott használatának mond ellent. „Habár a hipotézis merész, nem tűnik a priori lehetetlennek.”²⁵ A szkeptikus ugyanis nem a matematikai művelet végrehajtása kapcsán bizonytalanít el, hanem abban, hogy valójában melyik műveletet is szándékoztuk használni: a pluszt vagy quust? Semmi sem zárja ki annak lehetőségét – folytatja Kripke –, hogy a 'plusz' művelet alatt mindig is a 'quus' műveletet érttem, de valaminek a hatására (például drog vagy elmebaj) egyszerűen félreértelmeztem azt. Nincs olyan *tény*²⁶ a birtokunkban, amely felvilágosítást adhatna afelől, hogy az összeadás műveletének melyik jelentése, melyik használata az igazi: a 'plusz' vagy a 'quus'. Márpedig ha ez a helyzet, akkor a műveletnek lehet harmadik, negyedik s így tovább – meghatározatlan számú értelmezése. A szabálykövetés ezek szerint vakon, mindenféle racionális alap nélkül történik.²⁷

Kripke felhívja a figyelmet arra, hogy a múltbeli és jelenbeli használatot illető kétely nem szimmetrikus, vagyis hogy jelenleg mit értünk a pluszjel alatt, az nem lehet kérdéses, különben nem tudnánk megfogalmazni magát a problémát. Márpedig a szkeptikussal párbeszédet folytatunk, tehát értjük egymás nyelvét. A hangsúly nem a jelenlegi nyelvhasználaton van. Nem az a kérdés – mondja Kripke –, hogy „honnan tudom, hogy 68 plusz 57 az 125?”, hiszen ezt meg lehet válaszolni egy megfelelő aritmetikai művelet megadásával, hanem az, hogy „honnan tudom, hogy a 68 plusz 57 műveletkor a múltban is összeadást érttem pluszjel alatt, így 125-t kellett kapnom”. A szkeptikus tér a múltbeli és jelenbeli használat közt keletkezik. Hogyan? A végesen sok múltbeli esetből kiolvasom a plusz értelmezését. A szabály követése végül is nem más, mint hogy a szabály korábbi értelmezését kiterjesztem végtelenül sok jövőbeni esetre. Csakhogy ez nem működik, mivel a szkeptikus mindig fel tud mutatni egy eltérő értelmezési lehetőséget, egy deviáns magatartási formát. Kripke szerint ez az a wittgensteini pont, ahol lehet általánosítani:

²⁵ “For although the hypothesis is wild, it does not seem to be *a priori* impossible.” U.o. 9.

²⁶ Richard McDonough rámutat, hogy Kripke mindvégig adós marad a „tény” fogalmának kielégítően pontos meghatározásával. Ld.: McDonough, Richard, “Wittgenstein Refutation of Meaning-Skepticism”, *Meaning Scepticism*, Puhl, Klaus, Berlin, New York, Walter de Gruyter, 1991. 71.

²⁷ “How can I justify my present application of such a rule, when a sceptic could easily interpret it so as to yield any of an indefinite number of other results? It seems that my application of it is an unjustified stab in the dark. I apply the rule blindly.” [Hogyan tudnám igazolni a szabályom alkalmazását, amikor a szkeptikus könnyedén értelmezheti azt más, meghatározatlan számú megoldások eredményeként? Úgy tűnik, hogy az én alkalmazásom nem más, mint sötétben való tapogatózás. Vakon alkalmazom a szabályt.] Kripke, Saul, *Wittgenstein on Rules and Private Language, An Elementary Exposition*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1982. 17.

„Minden értelmezés az értelmezettel együtt a levegőben lóg; nem szolgálhat az értelmezett támaszául. Az értelmezések önmagukban nem határozzák meg a jelentést.”²⁸

A kihívás tehát így szól: fel kellene mutatni olyan tény, amely az összeadás jele alatt lévő műveletnek inkább a plusz jelentést adja, mint a quust. Bármilyen választ is adunk erre a kihívásra, a válasznak két feltételt ki kell elégíteni:

1. Támpontot kell nyújtania ahhoz, hogy milyen típusú tény konstituálja a plusz jelentését.
2. Ebből a tényből kiolvashatónak kell lenni, hogy mikor helyes vagy helytelen a pluszjel használata, azaz valamiféle útmutatást kell szolgáltatni ahhoz, hogy hogyan igazolható a $68 + 57$ kérdésre a 125 válasz.²⁹

Egy másik fontos játékszabály – folytatja Kripke –, hogy nem korlátozhatjuk azokat a tényeket, különösképp behaviorista szemszögből, amelyeket válaszként a szkeptikusnak bemutatathatnánk. Ki kell zárni azt a lehetőséget is, hogy van olyan tény, amelyet bár egy külső szemlélő nem figyelhet meg, ugyanakkor befolyásolja a jelentést. Tehát, még ha valaki bele is tudna pillantani belső világomba, elmémbe, ő sem találhatna olyan valamit, amely, bár nem észlelhető abban az értelemben, hogy befolyásolja a viselkedésemet, mégis meghatározza a pluszjel jelentését. Jól tetten érhető itt Kripke érvelésében az a mozzanat, amelyre a bevezetőmben hívtam fel a figyelmet. A szkeptikus érvelés általános formájának harmadik lépése arról szól, hogy a korlátlan hozzáférés mellett sem bukkanhatunk a tények készletében olyanra, amely meghatározhatná a jelentést.

Kripke két területre terjeszti ki a tárgyalás körét:

- a. korábbi viselkedések, nyelvi és nem nyelvi megnyilvánulások;
- b. a korábbi mentális történet teljes tartalma.

Ebből a szempontból a jelenlegi probléma különbözik a fordítás meghatározatlanságáról szóló problémától.³⁰ Quine csak behaviorisztikus evidenciákat enged be a diszkusszióba, míg Wittgenstein kiterjeszti a vizsgálódásait a személyes emlékezetre és a belső tapasztalatra, érzetekre. Quine a nyelv terminusainak jelentését a másik fél viselkedésére alapozva kutatja, ezzel szemben Wittgenstein introspektív kérdése belülről jön, önmagának teszem fel a kérdést: van valamiféle velem kapcsolatos, múltbeli tény,

²⁸ §198, Wittgenstein, Ludwig, *Filozófiai vizsgálódások*, Budapest, Atlantisz, 1992. 123. ford.: Neumer Katalin.

²⁹ A második feltétel teljesülése különösen problémás. Ld.: Horwich, Paul, “Meaning, Use and Truth”; Zalabardo, José L., “Kripke’s Normativity Argument; Boghossian, Paul A., “The Rule-Following Considerations”, Alexander Miller and Crispin Wright (editors), *Rule-following and Meaning*, McGill-Queens University Press, 2002.

³⁰ Quine, W. V. O., *Word and Object*, MA: MIT Press, 1960, Ch. II.

amelynek alapján megállapítható, hogy mit értettem a pluszjel alatt? Kripke Wittgensteinje tehát az érv kiterjedtebb jellegénél fogva jóval erősebb állítást fogalmaz meg, mint Quine.³¹

1.2. Lehetséges ellenvetések

A paradoxon megfogalmazása és a szkeptikussal folytatott párbeszéd legfontosabb kereteinek rögzítése után Kripke sorra vesz néhány olyan területet, amelyek a szkeptikussal szembeni érvek kiindulópontjai lehetnének. Jól látható, hogy Kripke ennek során nem törekszik teljességre. Kizárólag azokat a pontokat érinti, amelyek a *Filozófiai vizsgálódások* tematikájával a saját olvasatában összefüggésbe hozhatók.³² Három lehetőséget vizsgál meg, olyan területeket, ahonnan *tény*-szerű módon cáfolni lehetne a szkeptikus érvet. Azonban, mint látni fogjuk, Kripke szerint sem a mentális tartalmak, sem a diszpozíciók, sem egy újfajta hierarchikus rend nem szolgál kielégítő eredménnyel.

1.2.1. Mentális tartalmak

Bevezetőmben utaltam már arra az észrevételre, hogy a szkeptikus érvelés valódi tétjét az adja, hogy amennyiben hatékony, úgy nemcsak a nyelvi jelentés válik kérdésessé, hanem a mentális tartalmak is bizonytalanná válnak. Nézzük meg, Kripkénél mindez milyen módon jelenik meg.

Felmerülhet – fogalmaz Kripke –, hogy a mentális tartalmak a jelentés meghatározói. Ezzel az ötlettel szemben azonban két fő szkeptikus ellenvetés tehető. Egyrészt semmi sem utal a megértést megelőző mentális tartalmak szükségszerű jelenlétére. Egyáltalán nem tűnik lehetetlennek, hogy megértsünk valamit anélkül, hogy előzetesen bármilyen képet, azaz mentális tartalmat alkottunk volna róla.

Másrészt koránt sincs elégséges alap annak állítására, miszerint egy adott mentális tartalom meghatározná a hozzá társított szó helyes használatát. Egyszerűen nem vezet logikai út egy belső mentális tartalomtól a hozzá társított szó jelentéséhez, mivel az illető szó deviáns alkalmazásának a lehetősége mindig is konzisztens lesz a tartalom valamely értelmezésével – állapítja meg Kripke. Másképp fogalmazva, a mentális tartalmak nem nyújtanak

³¹ V.ö.: Miller, A, "Introduction", Alexander Miller and Crispin Wright (editors), *Rule-following and Meaning*, McGill-Queens University Press, 2002. 4.

³² A lehetséges ellenvetések és az ezekből támadó nehézségek a „Kripke Wittgensteinjének válasza a szkeptikus kihívásra” és „A *Filozófiai vizsgálódások* szerkezeti felépítése” című részeiben ismét előtérbe kerülnek.

standardot a kifejezések helyes használatához. Nagyon is elképzelhető, hogy két emberben például a kockáról alkotott mentális kép megegyezik, mégis mást értenek a szó alatt annak elhangzásakor.

Jól látható – fűzi hozzá Kripke –, hogy ez a fajta szkepticizmus nem korlátozódik pusztán episztemikus területre, hanem ontológiai jelentősége is van. Hiszen a szkeptikus nemcsak azt állítja, hogy nem *tudjuk*, vajon az összeadás műveletének melyik jelentése az igaz vagy hamis, hanem azt, hogy *nem létezik* semmiféle hozzáférhető fizikai vagy mentális *tény* ennek eldöntésére.

„Mivel adott, hogy mentális történetem minden eleme kompatibilis azzal a konklúzióval, hogy pluszt értsek, és azzal is, hogy quust, ezért világos, hogy a szkeptikus kihívás nem lehet episztemológiai. Azt mutatja meg, hogy a múltbéli viselkedésem mentális történetében semmi sem szolgálhat alapul arra, hogy pluszt vagy quust értsek – ilyenről még egy végtelen tudású Istennek sem lehet tudomása. Mindebből pedig az olvasható ki, hogy nem volt olyan *tény* velem összefüggésben, amely számomra inkább a plusz, semmint a quus jelentést konstituálta volna.”³³

A fentiekből az is következik, hogy a szkepszis a Frege-féle platonikus pozíciót sem kíméli, mivel mindezek fényében nehéz értelmezni a „megragadás” aktusát, azt, hogy miképpen ragadjuk meg egy matematikai művelet (jelen esetben az összeadás) értelmét.

1.2.2. Diszpozicionális tények

Egy másik javaslat a szkeptikus érveléssel szemben, hogy talán megoldást jelenthetnek a diszpozicionális tények a tekintetben, hogy a múltban mit is jelentett a plusz illetve a quus. Ezzel szemben azonban felhozható két ellenvetés.

Az első az, hogy ez a magyarázat nem veszi figyelembe a jelentés normatív jellegét, következésképp nem teljesíti a fentebb megfogalmazott két feltétel közül a másodikat: a diszpozicionális tényből kiolvashatónak kellene lenni, hogy mikor helyes vagy helytelen a

³³ “Given ... that everything in my mental history is compatible both with the conclusion that I meant plus and with the conclusion that I meant quus, it is clear that the sceptical challenge is not really an epistemological one. It purports to show that nothing in my mental history of past behavior – not even what an omniscient God would know – could establish whether I meant plus or quus. But then it appears to follow that there was no *fact* about me that constituted my having meant plus rather than quus.” Kripke, Saul, *Wittgenstein on Rules and Private Language, An Elementary Exposition*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1982. 21.

pluszjel használata, azaz valamiféle útmutatást kellene szolgáltatni ahhoz, hogy hogyan igazolható a $68 + 57$ kérdésre a 125 válasz. Csakhogy a jelentés és egy jövőbeni cselekvésre irányuló szándék közt a kapcsolat normatív, nem pedig deskriptív.³⁴

Kripke gondolatmenetében fordultnak tekinthető, amikor a diszpozicionális felfogás kapcsán a jelentés normativitását hangsúlyozza. A jelentés normativitása összekötő hidat épít egyrészt a jelentés és a kifejezés megértése, másrészt a jelentés és megértés nyelvjátéka, mint cselekvés között, ami a nyelvhasználat végrehajtásában nyilvánul meg. A privát nyelvvel ebből a szempontból az lesz majd a baj, hogy nem találkozik a normativitás kényszerével.³⁵

A másik probléma a diszpozicionális magyarázattal, hogy a diszpozicionális tények, ahogyan a korábbi nyelvi magatartási aktusok összessége, végesek. Márpedig egyszerűen nem igaz az, hogy a véges életem folyamán sort keríthetek az összes lehetséges összeadás elvégzésére. Mindig is lesznek olyan számok, amelyek túl hosszúak, összeadásuk túl sokáig tartana – egyszerűen véget ér az életem, mielőtt a műveletet befejezhetném. Ennek fényében a szkeptikus könnyen megkonstruálhatja az összeadás egy olyan deviáns értelmezését, amely ugyan kompatibilis a diszpozicionális tényeimmel, mégsem lehetséges ezen tények felhasználásával kizárni az összeadás egy más értelmezését.

Legyen „ $X * Y$ ” az összeadás deviáns értelmezése. Eszerint amikor az összeadandó számok kezelhetőek:

$$X * Y = X + Y$$

Minden más esetben:

$$X * Y = 5$$

Tehát a diszpozicionális tények nem képesek rögzíteni a „+” jel jelentését.³⁶

1.2.3. Az egyszerűség előnyben részesítése

A szkeptikussal szemben megfogalmazható egy olyan válasz is, amelynek lényege, hogy a különféle jelentések közül az egyszerűbbet kell elfogadni. Kripke ennek kapcsán rámutat,

³⁴ “The relation of meaning and intention to future action is *normative*, not *descriptive*.” U.o. 37.

³⁵ Boghossian felhívja a figyelmet arra, hogy a normativitásról szólva Kripke nem tesz különbséget a nyelvi jelentés és a mentális tartalom fogalmai között, azaz úgy tartja, hogy mindkettő normatív. Boghossian, Paul Artin, “Is Meaning Normative?”, *Content and Justification, Philosophical Papers*, Oxford University Press, 2008, 96.

³⁶ V.ö.: Miller, A, “Introduction”, Alexander Miller and Crispin Wright (editors), *Rule-following and Meaning*, McGill-Queens University Press, 2002. 9.

hogy az egyszerűség (*simplicity*) segítségünkre lehet akkor, amikor a számításba vett hipotézisek közül választunk, de nem segít annak eldöntésében, hogy a melyek a számításba vehető hipotézisek. „Egyszerűségi megfontolások segíthetnek bennünket a megfelelő hipotézisek közti döntésben, de sohasem mondják meg, hogy melyek a megfelelő hipotézisek.”³⁷ További problémaként jelentkezik, hogy igencsak nehéz lenne meghatározni magát az egyszerűség fogalmát.

Összegezve, a szkeptikussal szemben nem találtunk olyan tényeket sem a korábbi magatartásokban, sem a viselkedési diszpozíciókban, sem általában a gondolatokban, az instrukciókban, a mentális állapotokban, amelyek meghatároznák a jelentés, vagy a megértés valamiféle sajátos, tovább már nem egyszerűsíthető állapotát. Úgy tűnik, szembe kell nézni azzal a következménnyel, hogy a múltban egyáltalán nem volt olyan tény, amely meghatározta volna a „+” jel jelentését, s mivel a „+” jel jelenbeli felfogását a korábbi értelmezés jövőre való vonatkoztatásából nyerjük, ezért azt is el kell fogadni, hogy a jelenbeli jelentést sem határozza meg semmiféle tény.³⁸

Kripke rámutat, hogy amennyiben a jelentést a szabálykövetés valamilyen formájából nyerjük, akkor a szkeptikus érv mindenféle veszteség nélkül kiterjeszhető bármely nyelvi kifejezésre, ugyanis semmiféle tény nem mondja meg, hogy melyik szabályt kell választanunk annak érdekében, hogy tudjuk, mit is értsünk egy kifejezés hallatán. A jelentés eszméje egyszerűen „köddé válik”.³⁹

1.3. Kripke Wittgensteinjének megoldása

A paradoxon bemutatása után térjünk most arra a megoldási lehetőségre, melyet Kripke olvasatában Wittgenstein tár elénk. Amint látni fogjuk, a megoldásokat Kripke két markánsan különböző típusba sorolja: (i.) az egyenes, illetve (ii.) a szkeptikus kategóriákba. A besorolás végrehajtása során kulcsfontosságúnak bizonyul a 'tény' fogalma, amelynek

³⁷ “Now simplicity considerations can help us to decide between competing hypothesis, but they can never tell us what the competing hypotheses are.” Kripke, Saul, *Wittgenstein on Rules and Private Language, An Elementary Exposition*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1982. 38.

³⁸ A diszpozíciók realista felfogásán keresztül Demeter Tamás szerint egyenes válasz nyerhető a szkeptikus kihívásra. Ld.: Demeter Tamás, „Diszpozíció-realista megoldás a jelentés-szkepticizmus problémájára”, *Világosság*, 2002/1, 50-57.

³⁹ “...the entire idea of meaning vanishes into thin air.” Kripke, Saul, *Wittgenstein on Rules and Private Language, An Elementary Exposition*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1982. 22.

pontos meghatározásával – mint arra korábban már utaltam – Kripke mindvégig adós marad. (Az ebből származó, igen komoly következményekre a későbbiekben visszatérek.)

A Kripke-féle Wittgenstein-megoldást a következő lépésekben tárgyalom:

- Kripke hume-i párhuzamának bemutatásával meghatározom azt a kontextust, amelyben az egyenes illetve a szkeptikus megoldás közti különbségtétel megtehető.
- Bemutatom a Kripke által szkeptikusnak ítélt wittgensteini megoldást.
- Ismertetem a *Filozófiai vizsgálódások* szerkezeti felépítéséből kiolvasható szkeptikus választ.
- Megvizsgálom a szkeptikusnak ítélt válasz legkomolyabb kihívását: a tévedés mibenlétét, és a nyelv társas jellegére épülő korrekció lehetőségét.

1.3.1. Privát okozás és privát nyelv

Kripke fontosnak tartja a wittgensteini szkepticizmus összevetését Hume szkepszisével.⁴⁰ Mély analógiák találhatók a kettő közt, de hangsúlyozza, hogy a kettejük által felvetett problémák egymástól jól elkülöníthetők és függetlenek.⁴¹

Az analógia nyilvánvaló: 1. mindkettő paradoxont generál és 2. mindkettő a múlt és a jövő kapcsolatára épül. Wittgenstein a múltbeli szándékot és jelentést kapcsolja össze a jelen gyakorlattal. Hume oksági kapcsolatokat hoz egymással összefüggésbe: egy múltbeli esemény szükségszerű hatását egy jövőbelire, egy induktív inferenciális kapcsolatot tételez (majd vitat) múlt és jövő között.

„Ha tehát a tényekre vonatkozó bizonyosság jellegéről meg akarunk győződni, azt kell megvizsgálunk, hogyan jutunk el az ok és az okozat ismeretéhez.

Általános és kivételeket kizáró tételként azt az állítást kockáztatom meg, hogy e viszonyt a priori okoskodással soha, semmi körülmények közt nem ismerhetjük fel, mert ez az ismeret csakis abból a tapasztalatból származik, hogy bizonyos dolgok állandó kapcsolatban vannak egymással.”⁴²

⁴⁰ Wittgenstein kevés érdeklődést és szimpátiát mutat Hume iránt. Kripke, Saul, *Wittgenstein on Rules and Private Language, An Elementary Exposition*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1982. 63.

⁴¹ Ld.: Blackburn, Simon, “The Individual Strikes Back”, Alexander Miller and Crispin Wright (editors), *Rule-following and Meaning*, McGill-Queens University Press, 2002.

⁴² Hume, David, *Tanulmány az emberi értelemről*, Budapest, Nippon Kiadó, 1995. IV/1. 27. fordította: Vámosi Pál.

Hume ok-okozati viszonya Kripke olvasatában a következőképpen néz ki: A és B az események két típusa, amelyek kapcsolata állandónak tűnik, azaz A bekövetkezte után B-t várjuk, vagy fordítva, B bekövetkeztével A-t feltételezzük. Tehát azt mondani, hogy egy partikuláris *a* esemény *b*-t okozta, nem más, mint e két partikuláris eseményt a megfelelő két típusba sorolni. A szükségszerű kapcsolat ideája Hume szerint az ilyen típusú eseményeket kísérő „így szokott ez lenni” érzésből származik.⁴³ Csakis akkor mondhatjuk, hogy *a* esemény *b*-t okozta, ha *a*-t és *b*-t alárendeljük A-nak és B-nek. Ez a besorolás, ez az alárendelés jogosít fel az „okozta” kifejezés használatára. Ezt a humeianus konklúziót Kripke a privát okozás lehetetlenségének nevezi.⁴⁴

Kripke meglátása az, hogy Wittgenstein privát nyelvvel szembeni érve strukturálisan hasonlít Hume privát okozással szembeni érvére. Wittgenstein is egy paradoxonnal indít, amelyet, Hume-hoz hasonlóan, úgyszintén egy szkeptikus megoldással próbál kiküszöbölni. A privát nyelv lehetetlensége saját paradoxonának szkeptikus feloldásából születik, ahogyan a privát okozás lehetetlensége Hume-nál.

1.3.2. Mitől szkeptikus a szkeptikus megoldás?

A paradoxon úgynevezett egyenes feloldása az lenne – fejti ki Kripke –, ha egy közelebbi vizsgálat kimutatná, hogy a szkepticizmus indokolatlan.⁴⁵ Pozitív módon fogalmazva a hume-i szkepszis egyenes megoldása az induktív indoklás a priori igazolása lehetne, azaz az oksági reláció elemzése oly módon, hogy az kimutatná az eseménypárok közti kapcsolat eredeti és szükségszerű mivoltát. Ezzel analóg módon a wittgensteini paradoxon egyenes megoldása az lenne, ha sikerülne szükségszerű kapcsolatot kimutatni a szabálykövetés indoka és a szabálykövetés ténye között. Ezzel szemben a paradoxon szkeptikus feloldása az, amikor elfogadjuk, hogy a szkeptikus elbizonytalanításra nem lehet egyenes választ adni. Vagyis elfogadjuk, hogy a szabálykövetésen, illetve tágabb értelemben a közös társadalmi gyakorlaton és szokásokon túl nincs szükség és mód semmiféle igazolására. Így az a wittgensteini állítás, miszerint „a közös emberi cselekvésmód az a vonatkoztatási

⁴³ „[V]alamennyi tapasztalatból eredő következtetés a szokás és nem az értelem műve.” Hume, David, *Tanulmány az emberi értelemről*, Budapest, Nippon Kiadó, 1995. V/1. 45. fordította: Vámosi Pál. Ahogyan Kripke foglalja össze Hume álláspontját: “Not an a priori argument, but custom, is the source of our inductive inferences.” [Nem egy a priori érv, hanem a megszokás a forrása az induktív következtetéseinknek.] Kripke, Saul, *Wittgenstein on Rules and Private Language, An Elementary Exposition*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1982. 67.

⁴⁴ Kripke, Saul, *Wittgenstein on Rules and Private Language, An Elementary Exposition*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1982. 67-68.

⁴⁵ U.o. 66.

rendszer, amelynek segítségével egy idegen nyelvet értelmezünk”⁴⁶ tágabb értelemben azt jelenti, hogy a közös emberi cselekvésmódon túl nincsen semmiféle vonatkoztatási rendszer, a mondatoknak nincsen semmiféle külső igazságfeltétele, ahonnan értelmezést és jelentést nyerhetünk. Ez a fajta szkepticizmus mindenekelőtt a külső igazságfeltételekkel szemben fennálló szkepticizmus, vagyis azzal szemben, hogy a jelentést a társadalmi gyakorlaton kívüli, attól független szférából eredeztessük.

Kripke rámutat, hogy a paradoxon ebben az értelemben vett szkeptikus megoldása mintegy nyitva hagyja a jelentés kérdéskörét. Amennyiben ugyanis a jelentést nem alapozhatjuk külső igazságfeltételekre, tehát arra a lehetőségre, hogy a jelentés tények vagy tényállások fennállásából származtatható, akkor marad a késői Wittgenstein megoldása. Kripke ezt a megoldást nem elméletnek, inkább egy általános kép vázolásának nevezi,⁴⁷ amely – Dummett értelmezésére hivatkozva – nem más, mint hogy az igazságfeltételeket állíthatósági⁴⁸ vagy igazolási feltételekre kell cserélni.⁴⁹ Ennek értelmében, amit az összeadás jele denotál, azt nem valamiféle mentális tény határozza meg a fejben, hanem a matematikai jelek használatán keresztül a társadalmi normák egy megnyilvánulási formájával van dolgunk.

Ezzel elérkeztünk ahhoz a ponthoz, ahol levonható a wittgensteini gondolatmenet talán legmesszebbre visszhangzó következtetése. Amennyiben a nyelvhasználat egyfajta szabálykövetésnek tekinthető, ahol a jelentést a társadalmi gyakorlat határozza meg,⁵⁰ akkor

⁴⁶ Wittgenstein, Ludwig, *Filozófiai vizsgálódások*, Budapest, Atlantisz, 1992. 126. ford.: Neumer Katalin.

⁴⁷ Igazodva Wittgenstein szavaihoz: *Filozófiai vizsgálódások*, §65.

⁴⁸ “[T]he ‘assertability conditions’ that license an individual to say that, on a given occasion, he ought to follow his rule this way rather than that, are, ultimately, that he does what he is inclined to do.” [Egy individuum számára az ‘állíthatósági feltételek’ engedélyezik azt, hogy mondhassa, az adott alkalommal inkább ezen a módon kellene a szabályt követni, semmint a másikon, végül is az ‘állíthatósági feltételek’ azok, melyek alapján az individuum azt teszi, amit hajlandó megtenni.] Kripke, Saul, *Wittgenstein on Rules and Private Language, An Elementary Exposition*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1982. 88.

⁴⁹ “Wittgenstein replaces the question, ‘What must be the case for this sentence to be true?’ by two others: first, ‘Under what conditions may this form of words be appropriately asserted (or denied)?’; second, given an answer to the first question, ‘What is the role, and utility, in our lives of our practice of asserting (or denying) the form of words under these conditions?’” [Wittgenstein a ‘Milyen esetnek kell fennállni, hogy ez a mondat igaz legyen?’ kérdést két másikkal helyettesíti: az első, ‘Milyen feltételek mellett állítható (vagy tagadható) megfelelően a szavak ezen formációja?’; a második, mintegy válaszként az elsőre, ‘A gyakorlati életünkben mi a szerepe és a haszna a szavak formációjának ilyen és ilyen feltételek mellett történő állításának (vagy tagadásának)?’] Kripke, Saul, *Wittgenstein on Rules and Private Language, An Elementary Exposition*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1982. 73.

⁵⁰ “...Wittgenstein finds a useful role in our lives for a ‘language game’ that licenses, under certain conditions, assertions that someone ‘means such-and-such’ and that his present application of a word ‘accords’ with what he ‘meant’ in the past. It turns out that this role, and these conditions, involve reference to a community. They are inapplicable to a single person considered in isolation.” [Wittgenstein a ‘nyelvjáték’ számára megtalálja azt az életünkben játszott hasznos szerepet, ami bizonyos feltételek mellett engedélyezi annak állítását, hogy valaki ‘így-és-így értse’ a szót, és hogy a személy jelenlegi szóhasználata ‘összhangban’ legyen azzal, amit a múltban ‘értett’ alatta. Mint kiderül, ez a szerep és ezek a feltételek közösségre referálnak, azaz nem alkalmazhatók egy elszigetelt, magányos személy esetében.] U.o. 79.

a privát nyelv, a belső érzékelés és tapasztalás csakis a társadalmi gyakorlat származtatott jelensége lehet:

„202. Ezért a szabálykövetés – gyakorlat. És azt hinni, hogy a szabályt követjük, nem azonos azzal, hogy követjük. És ezért nem lehet a szabályt 'privatim' követni, különben azt hinni, hogy a szabályt követjük, ugyanaz volna, mint a szabályt követni.”⁵¹

Hasonlítsuk össze a két mondatot: 1. „Jones összeadást ért a '+' jel alatt”; 2. „Jones azt hiszi, hogy összeadást ért a '+' jel alatt”. Amennyiben Jonest a nyelvi közösségtől elszigetelt módon fogom fel, akkor nincs különbség a két mondat jelentése közt. A magányos nyelvhasználó esetében egyszerűen nincs kritérium a helyes, nem helyes közti határ meghúzására. Ahogyan Wittgenstein írja: „[H]elyes az, ami nekem mindenkor helyesnek tűnik. És ez csak annyit jelent, hogy itt 'helyes'-ről nem lehet beszélni.”⁵²

Kripke úgy fogalmaz, hogy Wittgenstein a szkepticizmus új formáját fedezte fel, s hajlik arra, hogy ezt nevezze a legradikálisabb és legeredetibb szkepticus problémának. Könnyen belátható, hogy a paradoxon elbizonytalanít mindenféle olyan elméletet illetően, amely az alapjait szubsztantív módon kívánja rögzíteni. Átfogó módon fogalmazhatunk úgy, hogy a paradoxon új megvilágításba helyezi és újra tematizálja a realizmussal kapcsolatos lehetséges álláspontokat. Komoly zavart okoz az igazságfeltétel elméletekben, az erre épülő szemantikában. A referencia kérdéskörét sem hagyja érintetlenül, hiszen a megnevezés és a rámutató definíció nehézsége mögött is ez a fajta szkepticus paradoxon rejtőzik. Nemcsak a kifejezések, hanem az állítások referenciájáról is másképp kell beszélni. Kripke szerint szoros összefüggés állapítható meg Wittgenstein szkepticus megoldása és azon nézete között, amely szerint elfogadja az igazság redundancia elméletét. Azaz egy mondatról azt állítani, hogy igaz, semmivel sem több, mint magát a mondatot állítani: 'p' igaz = p.⁵³

Tömören fogalmazva a Wittgenstein által kínált megoldás nem más, mint a privát nyelvvel, a privát jelentéssel szembeni érve. E megoldás azonban első pillantásra nemhogy eloszlatja, hanem tovább sűrűsíti a homályt. Meglehetősen furcsának tűnő kérdések támadnak:

⁵¹ §202, Wittgenstein, Ludwig, *Filozófiai vizsgálódások*, Budapest, Atlantisz, 1992. 125. ford.: Neumer Katalin.

⁵² U.o. §258.

⁵³ Kripke, Saul, *Wittgenstein on Rules and Private Language, An Elementary Exposition*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1982. 86. Ebből a szempontból arra is érdemes felhívni a figyelmet, hogy Brouwer intuicionista matematikafilozófiája kétség kívül hatással volt Wittgensteinre. Ld.: uo. 80.

„Hogyan lehet egyáltalán bizonyítani, hogy a privát nyelv lehetetlen? Hogyan okozna nekem bármiféle nehézséget saját érzeim azonosítása? De ha lenne is valami nehézség, hogyan tudna segítségemre lenni nekem ebben a nyilvánosság kritériuma? Igencsak rossz fényt vet rám, ha saját érzeim azonosításához immár külső segítségre van szükségem.”⁵⁴

E kérdéseken túl azonban még súlyosabb probléma húzódik. Az igazán komoly gond nem is az, hogy hogyan tudjuk megmutatni, miszerint a privát nyelv nem lehetséges, hanem inkább az, hogy hogyan tudjuk megmutatni, hogy bármilyen nyelv (legyen akár nyilvános, akár privát – amit aktuálisan éppen ismerünk) miképpen lehetséges.⁵⁵ Wittgenstein fő problémáját Kripke úgy határozza meg, hogy – úgy tűnik – a paradoxonon keresztül az összes nyelvről, az összes fogalmi formációról megmutatta, hogy lehetetlen, hogy valójában értelmetlen. De nem önpusztító tézis az, hogy a nyelv alapján jelentés nélküli?

A kérdés megválaszolását Kripke azzal kezdi, hogy megvizsgálja, mennyiben változott Wittgenstein nézete a *Tractatus*hoz képest. Olvasata alapján az elénk táruló stratégia két részből áll.

1. Egyrészt el kell ismerni, hogy a szkeptikus problémát föloldani képes tények valóban nem léteznek.
2. Másrészt szükség van valamiféle olyan érvre, amely védhetővé teszi azt az álláspontot, mely szerint tények állítása nélkül is megvalósítható az értelmes diskurzus.

Kripke meggyőződése szerint Wittgenstein azt a nézetet képviseli, hogy a jelentés- és megértés-tulajdonítás gyakorlatát más úton is lehet igazolni, vagyis a szkeptikus által követelt igazolási eljárás korántsem jár szükségképpen együtt tényekben megfogalmazható igazságfeltételekkel. Az 1. pont elfogadása okán Kripke úgy beszél Wittgensteniről, mint aki elfogadja a szkeptikus érvet, azaz a Wittgenstein által kínált megoldás szkeptikus megoldás; a 2. pont elfogadásával viszont úgy tárgyalja, mint aki elutasítja a szkeptikus paradoxon következményeit.

1.3.3. A Filozófiai vizsgálódások szerkezeti felépítése

Kevesen vitatják, hogy a *Tractatus* szerint egy kijelentő mondat az igazságfeltételeiből meríti jelentését. Az a kijelentés például, hogy „a macska a lábtörlőn hever” azok számára

⁵⁴ “How can he prove private language impossible? How can I possibly have any difficulty identifying my own sensations? And if there were a difficulty, how could ‘public’ criteria help me? I must be in pretty bad shape if I needed external help to identify my own sensations!” Kripke, Saul, *Wittgenstein on Rules and Private Language, An Elementary Exposition*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1982. 60.

⁵⁵ Kantiánus ízü kérdés, nem vitás – jegyzi meg Kripke.

érthető, akik képesek felismerni, hogy ez a kijelentés akkor és csakis akkor igaz, ha a macska a lábtörlőn hever; minden más esetben hamis. A macska jelenléte a lábtörlőn az a tény, egyfajta világban-lévő-feltétel, amely a mondatot igazzá teszi, s a mondat ezáltal kifejezi az igazságot.⁵⁶

Ahogy azonban azt Dummett⁵⁷ is hangsúlyozza, a *Filozófiai vizsgálódások* impliciten tartalmazza a Frege-*Tractatus*-féle klasszikus (realista) nézet elutasítását, vagyis a jelentés olyan általános magyarázatát, amely az igazságfeltételek fennállására épül.⁵⁸ Azt a kérdést, hogy mi tesz igazzá egy mondatot, a késői Wittgenstein két másik kérdéssel helyettesíti – állítja Kripke. Az első így hangzik: „Milyen feltételek mellett állítható vagy tagadható a szavak ilyen és ilyen formációjá?”; a második pedig így: „Mi a szerepe vagy haszna a gyakorlati életünkben annak, hogy a szavak egy formációját bizonyos feltételek mellett állítjuk vagy tagadjuk?” Vagyis fogalmazhatunk úgy, hogy Wittgenstein a nyelv egy olyan képét kínálja, amely nem igazság-, hanem állíthatósági vagy bizonyítási feltételekre épül.⁵⁹ Kripke felhívja a figyelmet arra, hogy az állíthatósági és a bizonyítási feltételek köre Wittgenstein értelmezése szerint korántsem esik egybe.⁶⁰ Tekintsük például a következő passzust: „289§ (...) Egy szót igazolás nélkül használni nem jelenti azt: jogtalanul használni.”⁶¹ Ami a magyar fordításban „jogtalanul”, az a német eredetiben *zu Unrecht*. Kripke rámutat, hogy Wittgenstein ezzel a kikötésével mindenekelőtt a fájdalom állítások körének kíván jogalapot teremteni. Márpedig ezek az állítások olyanok, amelyek nyilvános értelemben nem ellenőrizhetők és bizonyíthatók, azonban mégsem tekinthetjük

⁵⁶ McDonough kétségbe vonja, hogy a *Tractatus*ban előadott wittgensteini nézetek radikálisan különböznenek a *Vizsgálódások* legfontosabb téziseitől. A „,p’ azt jelenti, hogy p” formájú mondatok McDonough szerint a *Vizsgálódások*ban nem-faktuálisak, amit lehet a *Tractatus* faktuális állításainak szellemében értelmezni: a faktuális mondatok csakis azt fejezik ki, ami történik, s nem azt, aminek történnie kellene. Ld.: McDonough, Richard, “Wittgenstein Refutation of Meaning-Skepticism”, *Meaning Scepticism*, Puhl, Klaus, Berlin, New York, Walter de Gruyter, 1991. 70-92.

⁵⁷ Kripke Dummett értelmezésére hivatkozik, amikor kifejti a Wittgenstein álláspontjában lezajlott változást. Ennek kritikáját lásd: McDowell, John, “Wittgenstein on Following Rule”, Alexander Miller and Crispin Wright (editors), *Rule-following and Meaning*, McGill-Queens University Press, 2002. 51.

⁵⁸ “The *Investigations* contains implicitly a rejection of the classical (realist) Frege-*Tractatus* view that the general form of explanation of meaning is a statement of the truth conditions.” [A *Vizsgálódások* tartalmazza a Frege-*Tractatus*-féle klasszikus (realista) nézet implicit elutasítását, azt, hogy a jelentés magyarázatának az általános formája nem más, mint az igazságfeltételek állítása.] Pitcher, George, (ed.) *Wittgenstein: The Philosophical Investigations*, Notre Dame, University of Notre Dame Press, 1966. 446-7.; Dummett cikke 1959-ben látott napvilágot: Dummett, Michael, Wittgenstein's Philosophy of Mathematics. *Philosophical Review* 68 (3), 1959, 324-348.

⁵⁹ “[W]e can say that Wittgenstein proposes a picture of language based, not on *truth conditions*, but on *assertability conditions* or *justification conditions*.” [Fogalmazhatunk úgy, hogy Wittgenstein a nyelvnek egy olyan képét kínálja, amely nem igazságfeltételekre, hanem állíthatósági- vagy igazolási feltételekre épül.] Kripke, Saul, *Wittgenstein on Rules and Private Language, An Elementary Exposition*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1982. 74.

⁶⁰ A jelentés verifikacionista elmélete és az intuicionista matematika valószínűleg hatással lehetett a Wittgenstein gondolkodásában bekövetkezett változásra.

⁶¹ Wittgenstein, Ludwig, *Filozófiai vizsgálódások*, Budapest, Atlantisz, 1992. 149. ford.: Neumer Katalin.

használatukat jogtalanok. Erről mindenekelőtt Wittgenstein fentebbi kérdései közül a második gondoskodik: bizonyos feltételek mellett az ilyen állítások fontos szerepet töltenek be a nyelvjátékban, tehát nem lehetnek haszontalanok.

A *Tractatus*-féle igazságszemantika elutasítását olvassa ki Kripke abból is, ahogyan Wittgenstein a Frege-féle platonista felfogásra reagál. A fregei „milyen entitásokat denotálnak a számok?” kérdés megválaszolására kiindulópontként elfogadja a *Grundlagen der Arithmetik* kontextuális princípiumát: csak a mondat kontextusában kérdezhetünk rá egy jel jelölétére. A platonista megoldás mellett viszont, miszerint a számok objektumok nevei lennének, Wittgenstein *en passant* elhalad. Ennek oka Kripke szerint az, ha a jelentés nem származhat tényekből mint igazságfeltételekből, akkor a figyelmet rögtön a nyelvhasználatra kell fordítani. Vagyis egy állítás legitimálásához nem szükséges egyéb, mint az állítás körülményeinek, valamint az állításhoz kapcsolódó nyelvjáték szerepének specifikálása. Szükségtelen feltételezni a tényeknek való megfelelést.

Mindezek fényében Kripke a következő szerkezetet olvassa ki a *Filozófiai vizsgálódásokból*:

1. rész: §1-137. *Anti-Tractatus* rész. A *Tractatus* nyelvelméletének cáfolata és a helyette javasolt kép nagyvonalakban történő vázolója.

Kripke szerint több oka is van annak, hogy ezzel a résszel kezdődik a mű. A legfontosabb ok mégis az, hogy a *Filozófiai vizsgálódások* alapproblémája a szkeptikus paradoxon. Ezt nem lehet megoldani semmiféle korrespondencia elmélettel, magyarázhatatlanul, ha kitartanánk mellette, akkor a mondatok jelentésnélküliekké válnának. Le kell tehát számolni vele.

2. rész: §138-242 Ez foglalkozik a szkeptikus paradoxonnal és feloldásával.

3. rész: § 243-tól A privátnyelv argumentum.

A szabályokat illető szkeptikus konklúzió, valamint a privát szabályok elutasítása különösen két területen természetellenes, ütközik a józan ésszel. Az egyik a matematika: valóban nem tudom megragadni az összeadás szabályát, amely meghatározza az összes jövőbeni összeadás eredményét? A másik az érzékelés vagy a mentális kép – a belső tapasztalás, amelyet illetően nincsenek kétségeim, hogy számomra felismerhetőek, tudom őket azonosítani, ugyanakkor teljesen alkalmatlanok a közösségi megosztásra. Ezt a két fő ellenpéldát tárgyalja Wittgenstein a §243-t követő részben.

Természetesen a felosztás nem rendelkezik ilyen éles határokkal. Kripke úgy fogalmaz, hogy a „vizsgálódások keresztül-kasul folynak”.

Végül még egy észrevétel. Kripke szerint Wittgenstein nem stilisztikai megfontolásból írja a művét a hagyományos, érvekből és következtetésekből álló formától eltérő módon, hanem mindez mondanivalójának szkeptikus természetéből fakad. Az a fajta szkepticizmus, amely lényegében az egész nyelvhasználat ésszerű alapjait vonja kétségbe, egyenesen szembemegy a köznapi, a hagyományos felfogással.⁶² Azaz Wittgenstein stílusa jól ábrázolja a szkepticizmust jellemző gondolkodási formát.

1.3.4. A nyelv társas jellege és a korrekció lehetősége

Vajon milyen körülmények közt is tulajdonítunk valaminek jelentést, s ez milyen szerepet játszik az életünkben? Wittgenstein arra figyelmeztet, hogy ne gondolkodjunk, hanem figyeljünk és nézzünk. Ennek a szokatlannak tűnő felszólításnak különös jelentősége lesz. Ha figyelünk, akkor látni fogjuk, hogy nincsen értelme a priori jelleget kölcsönözni azoknak a szerepeknek, amelyeket az állításoknak be kellene tölteniük. Inkább körülményeket találunk majd, melyek aktuálisan engedélyezik az állításokat, és szerepet, amelyet ez az engedély aktuálisan betölt. Fontos észrevenni, hogy mindeközben nem keresünk szükséges és elégséges feltételeket (igazságfeltételeket) a szabálykövetéshez, azaz nem analizáljuk, hogy miben is áll a szabálykövetés. Ez a probléma egyenes megoldása lenne, amit Wittgenstein elutasít.⁶³ Wittgenstein válasza tehát abban az értelemben szkeptikus, hogy nem nyújtja ezt az egyenes megoldást. Nem mutat rá egy rejtőzködő tényre, egy jelentést konstituáló feltételre. Valójában egyetért a szkeptikussal abban, hogy nincsen ilyen tény vagy feltétel, sem internális, sem externális.⁶⁴ Jól látható, hogy a privát nyelv elutasítása a

⁶² Kripke utal rá, hogy Berkeleynek az anyag tagadásakor hasonló nehézségekkel kellett szembenéznie.

⁶³ “Following Wittgenstein’s exhortation not to think but to look, we will not reason *a priori* about the role such statements *ought* to play; rather we will find out what circumstances *actually* license such assertions and what role this license *actually* plays. It is important to realize that we are not looking for necessary and sufficient conditions (truth conditions) for following a rule, or an analysis of what such rule-following ‘consists in’. Indeed such conditions would constitute a ‘straight’ solution to the skeptical problem, and have been rejected.” [Wittgenstein arra int, hogy ne gondolkodjunk, hanem figyeljünk, s ekkor nem fogjuk *a priori* módon felfogni azt a szerepet, amelyet az állításoknak be *kellene* tölteni, hanem inkább azokra a körülményekre találunk majd rá, amelyek *aktuálisan* engedélyezik az állításokat, és meglátjuk azt a szerepet, amelyet ez az engedély *aktuálisan* betölt. Fontos ráébredni, hogy egy szabály követésekor ne kutassunk szükséges és elégséges feltételek (igazságfeltételek) után, ne elemezzük, hogy ‘miben áll’ egy ilyen szabálykövetés. Az ilyesféle feltételek a szkeptikus probléma ‘egyenes’ megoldását nyújtanák, ami már el lett utasítva.] Kripke, Saul, *Wittgenstein on Rules and Private Language, An Elementary Exposition*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1982. 86-7.

⁶⁴ U.o. 69-70.

karteziánus kép elutasítását jelenti abban az értelemben, hogy elveti azt a nézetet, miszerint az intencionális állapotok tartalmához a szubjektum tévedhetetlen autoritással hozzáférhetne.

A szabályokat hezitálás nélkül, sőt, vakon követjük.⁶⁵ A nyelv hétköznapi használata során nem szoktunk bajba kerülni azért, mert bizonygatni kellene, hogy az adott mondatot miért azzal a jelentéssel értjük, amivel éppen értjük. Kripke rámutat, hogy Wittgenstein ebben az összefüggésben az igazolás (*Rechtfertigung*) hiányáról beszél, és nem jogtalan (*zu Unrecht*) használatról. Az állíthatósági feltétel nem más, mint egyfajta engedély (*license*) egy individuum számára, hogy az adott alkalommal bizonyos módon kövesse a szabályát, s ne másképp.⁶⁶ Eszerint durván úgy fogalmazhatunk, hogy valaki a '+' jelet akkor érti összeadásként, akkor emlékezik helyesen azokra a múltbéli intencióira, amelyeknek most is meg kíván felelni, amikor a '68 + 57' kérdésére 125-öt fog válaszolni.

A kérdés az, hogy mi ezeknek a feltételeknek a bármilyen értelemben vett szubsztantív tartalma. Azt a korábbiak alapján már remélhetőleg sikerült világossá tennem, hogy amennyiben a szabálykövető személyt izolált körülmények között, azaz privát szabálykövetőként fogjuk fel, akkor nem lehetséges szubsztantív tartalom. Nincsenek ugyanis igazságfeltételek vagy tények, amelyekkel összhangban lehetnének az egykori intenciók. Mindaddig, amíg privát szabálykövetést tételezünk, csupán annyit mondhatunk, hogy az illetőnek engedélye van a szabályt úgy követni, ahogyan teszi. Ezen engedély eredete és mibenléte azonban homályban marad.

Teljesen más a helyzet, ha a szabálykövetést a szélesebb közösséggel való interakció perspektívájából tekintjük. Kizárólag ekkor léphet fel a korrekció lehetősége. De mit jelent az, hogy korrekció? Mit jelent az, amikor a tanár kijavítja a gyermeket, ha a gyerek rosszul végzi az összeadás műveletét? Nos, ez azt jelenti, hogy akkor helyes a gyerek válasza, ha megegyezik azzal a válasszal, amit a tanár adna. Ez az utóbbi kijelentés implicite tartalmazza egyrészt azt a lehetőséget, hogy a gyermek válasza eltérhet attól, amit tanár adna;⁶⁷ továbbá tartalmazza azt a feltételt is, hogy a gyermekben megvan az a *szándék*, hogy válaszával megfeleljen a tanár elvárásainak. Ebből nagyvonalakban már kiolvasható az egyik állíthatósági feltétel lényege: a „Jones a '+' alatt összeadást ért” mondat

⁶⁵ Wittgenstein, Ludwig, *Filozófiai vizsgálódások*, §219.

⁶⁶ “[T]he ‘assertability conditions’ that license an individual to say that, on a given occasion, he ought to follow his rule this way rather than that, are, ultimately, that does what he is inclined to do.” [Az ‘állíthatósági feltételek’, amelyek egy adott alkalomkor engedélyt nyújtanak egy egyén számára, hogy kimondja, így és nem más módon tanácsos követni a szabályt, azt engedélyezik, amit végül is a személy hajlandó megtenni.] Kripke, Saul, *Wittgenstein on Rules and Private Language, An Elementary Exposition*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1982. 88.

⁶⁷ Ezt az evidenciát egy szoliptikus, privát világ nem biztosítja.

állíthatósági feltétele egyfajta hajlandóság, az elfogadás képessége. Ennek értelmében akkor jogosult Jones az „összeadást értek a 'plusz' alatt” mondat kimondására, ha hajlandó helyes válaszokat adni azokban az új helyzetekben, amikor eltölti a bizonyosság, a „képes vagyok folytatni” érzése. Csakis akkor lehet egy individuum mások korrekciójának az alanya, ha megmutatkozik válaszaiban a hajlandóság a megfelelő folytatásra.⁶⁸ Így válhat valaki normál nyelvhasználóvá, a közösség tagjává. Aki egy bizonyos mértéken túl lesz korrigálhatatlanul deviáns, az egyszerűen képtelen részt venni a közösség életében, s így a kommunikációban.

Végezetül egy másik szempontot is figyelembe kell venni. Wittgensteinnek a nyelvről alkotott általános képe nemcsak egy kifejezés kimondásának feltételeit tartalmazza, hanem azt is, hogy annak milyen szerepe és haszna van a gyakorlatban. Egész életünk számtalan társas interakció közepette zajlik, függünk a fogalmak és szabályok másoknak való tulajdonításától, amelyek megmutatják, hogy olyan viselkedést várunk másoktól, mint ahogyan mi viselkednénk. Ez az elvárás szubsztantív korlátot jelent, mintegy határt szab valamennyi viselkedés számára. Ha a közösség megtagadja valakitől, hogy szabálykövetőként kezelje, akkor kizárja az illetőt az adott társadalmi tranzakcióból. Ha például egy vegyesboltban történő vásárlás esetén az eladó nem úgy ad össze, ahogyan azt a vásárlók döntő többsége várja (mondjuk az összeadáson 'quust' ért, és nem 'pluszt'), akkor az eladót a közösség rövid úton kizárja az adás-vétel társadalmi gyakorlatából. Vagyis ha valamilyen értelemben beszélhetünk az állíthatósági feltételek szubsztantív tartalmáról, akkor ezt a tartalmat csakis a fogalomtulajdonítási játék szabályai nyújthatják. A fogalomtulajdonítást kísérő szükségszerű jegy Wittgenstein egyik alapfogalmában ölt testet, s ez nem más, mint az egyetértés (*agreement*). A fogalomtulajdonítási játék során az azt kísérő egyetértéssel mint nyers ténnyel szembesülünk.⁶⁹

1.4. Problématörténeti kontextus: Hume és Kant

Kripke nézetének ismertetésekor folyamatosan jeleztem, hogy többen, többféle alapról vitatták és vitatják álláspontját, érveit. Arra is utaltam, hogy nem tekintem feladatomban

⁶⁸ Ez a hajlandóság primitívum, nincs rá igazolás: “These inclinations (both Jones’s general inclination that he has ‘got it’ and his particular inclination to give particular answers in particular addition problems) are to be regarded as primitive.” Kripke, Saul, *Wittgenstein on Rules and Private Language, An Elementary Exposition*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1982. 90-91.

⁶⁹ Az „egyetértés, mint nyers tény” megfogalmazás magyarázatára a kulcsfogalmak tárgyalásakor még visszatérek.

sem Kripke védelmét, sem kritikáját. A célom az eddigiekben kizárólag az volt, hogy bemutassam azt a problémát, amelyet Kripke Wittgenstein-olvasatával elének tár. Meggyőződésem, hogy legalább két szempontból vitathatatlan Kripke teljesítménye:

- a filozófiatörténet egyik legeredetibb kérdéskörét állította egészen új perspektívából reflektorfénybe;
- a kérdéskör kihívására egészen korszerű választ kínált.

Amint erre korábban már kitértem, Kripke párhuzamot vont a wittgensteini és a hume-i szkepszis között. Ha ez a párhuzam helytálló, akkor a szkepszisre kínált megoldási javaslatok közt is joggal kereshetünk párhuzamot. Vagyis ha sikeresnek értékeljük Kantnak a hume-i szkepszisre adott válaszát, akkor feltétlenül érdemes megvizsgálni azt a kérdést, hogy vajon a szkeptikus paradoxonból kiutat keresve profitálhatunk-e valamit a kantiánus pozícióból és megoldásból.

A kanti párhuzam megvizsgálását azonban mindenekelőtt a „tény” fogalmának értelmezésében rejlő kripkei kettősség indokolja. Fentebb már többször hangsúlyoztam, hogy a fogalomtulajdonítási játék szabályaival, Kripke értelmezése szerint, mint nyers ténnyel szembesülünk. Richard McDonough amellet érvel, hogy amennyiben ezt szó szerint vesszük, akkor éppen ez a fordulat, azaz a szabályok tényként való elfogadása teszi lehetővé, hogy Wittgenstein megoldását ne tényeket nélkülöző szkeptikus, hanem ténnyel rendelkező egyenes megoldásként fogjuk fel.⁷⁰ Ellenkező esetben ugyanis, ha a Kant-kései-Wittgenstein párhuzam fenntartható, akkor a hume-i szkepszisre adott kanti válasz is szkeptikus megoldásnak tekinthető. S ahogyan McDonough a konklúziót levonja, mindennek az lesz a közvetlen következménye, hogy a természettudományok képtelenné válnak autonóm módon elszámolni saját terminusaikkal.

A párhuzamot a következő lépésekben fogom kibontani.

- Először két, a fogalomtulajdonítással összefüggő érvelések során használt logikai szabályon keresztül bemutatom, hogy milyen módon kell érteni azt, hogy a szabályok az első, a tények helyére lépnek.
- Ezt követően kitérek arra, hogy Kripke szerint melyek a fogalomtulajdonítási szabály kulcsfogalmai.

⁷⁰ McDonough, Richard, "Wittgenstein Refutation of Meaning-Skepticism", *Meaning Scepticism*, Puhl, Klaus, Berlin, New York, Walter de Gruyter, 1991. 70. McDonough tanulmánya külön fejezetben foglalkozik a *Vizsgálódások* Wittgensteinjének és Kant stratégiájának az összevetésével, kripkei szemszögből (IV. "The Copernician Defense of Meaning in the Investigations", 84-90.). A következő oldalakon figyelembe veszem McDonough észrevételeit, de a fő irányvonalam alapvetően eltér McDonough gondolatmenetétől.

- A problémátörténeti szálon elindulva behatárolom a kanti filozófián belül azt a területet, ahol a szabályok újfajta szereposztása tetten érhető a hume-i szkepticizmus kivédése érdekében.
- A kanti „bizonyosság” fogalmát előtérbe emelve kutatom fel azt az alapot, amely a szkeptikus kételyre adandó válaszhoz kiindulópontként szolgálhat. Ennek során utalok arra is – McDonough felvetésére reagálva –, hogy a természettudományok modern bizonyítási sémája miként eredeztethető a kanti értelemben vett megismerés strukturált szabályainak modelljéből.
- Végül a meglévő párhuzam mellett rámutatok a kétfajta szkepticizmus mélyen gyökerező különbözőségére, s az ebből fakadó alapvetően eltérő megoldási stratégiákra.

1.4.1. Két logikai szabály és a hangsúly áthelyeződése

i. Kontrapozíció

Kripke rámutat, hogy jól megfigyelhető a fogalomtulajdonítási szabály felismerése során a sorrend olyan felcserélődése, ami a filozófiában a feltételek megfordításaként közismert. Tekintsük ezt az okozás fogalmán keresztül. Okozásról akkor beszélhetünk, ha

- A típusú események B típusú eseményeket okoznak,
- egy A-ba tartozó *e* eseményt egy B-be tartozó *e'* eseménynek kell követni.

A feltételek ilyen elfogadása elköteleződést jelent a kapcsolat ezen leírása mellett. Ezt az elköteleződést (legalábbis a kapcsolatot szükségszerű jellege mellett elköteleződést) például egy humeianus nyilvánvalóan visszautasítja. Mindeközben egyszerűen megfordítja a sorrendet, a következőképpen. Míg az oksági kapcsolat mellett való elköteleződéskor elsőként az egyes eseteket tekintjük, és ebből levezetjük a szabályszerűséget, addig a humeianus álláspont először tekinti a szabályszerűséget és ezt követően annak eseteit.⁷¹

Logikai nyelven fogalmazva kontraponálja az összefüggést. Tehát először a kondicionális:

⁷¹ “Instead of seeing causal connections as primary, from which observed regularities ‘flow’, the Humean instead sees the regularity as primary, and – looking at the matter contrapositively – observes that we withdraw a causal hypothesis when the corresponding regularity has a definite counterinstance.” [A humeianus ahelyett, hogy az oksági kapcsolatokra, amelyekből a megfigyelt szabályosságok ’erednek’, tekintene elsődlegesként, a szabályosságot nézi először, és – megfordítván az ügyet – arra összpontosítja figyelmét, hogy miként vonjuk vissza oksági hipotézisünket rátalálva egy a szabályszerűségnek ellentmondó példára.]

$$A \supset B$$

Ahol 'A' az oksági szabályszerűségnek, 'B' pedig a szabályszerűség megfigyelhető eseteinek a szimbóluma. Ennek kontraponáltja:

$$\sim B \supset \sim A$$

A kondicionális kontrapozíció alaptörvénye szerint a kettő ekvivalens:

$$(A \supset B) \Leftrightarrow (\sim B \supset \sim A)$$

Vagyis a szkeptikus gondolatmenet ahelyett, hogy az oksági kapcsolat eseteit tekintené először, s ebből vezetné le a szabályt, az oksági szabállyal kezdi, majd egy ellenpélda felmutatásával elveti (falszifikálja) az egész oksági hipotézist. Kripke hangsúlyozza, hogy bár a kondicionális ekvivalens a kontraponáltjával, azaz a gondolatmenetben ellentmondás nem keletkezik, a hume-i érvelés azzal, hogy a kontraponáltra helyezi a hangsúlyt, a felcserélt sorrendre irányítja a figyelmet.

Ugyanez látható Wittgenstein érvelésében is. Képletesen fogalmazva a kondicionális keretet nyújt, mintegy behatárolja az individuum mozgásterét a közösség fogalomtulajdonítási játékában: amennyiben a szóban forgó egyén nem konform azzal, amit a közösség tagjai tennének az adott körülmények között, akkor a közösség nem tulajdoníthatja neki a fogalmat.⁷² A fogalomtulajdonítás játszmájának ilyen típusú leírása az, amelyben Wittgenstein gondolatmenete Hume szkepticizmusával párhuzamba állítható.

Kripke, Saul, *Wittgenstein on Rules and Private Language, An Elementary Exposition*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1982. 94.

⁷² "The entire 'game' we have described – that the community attributes a concept to an individual so long as he exhibits sufficient conformity, under test circumstances, to the behavior of the community (...)" [A játékba való belépést úgy jellemeztük, hogy a közösség mindaddig az egyénnek tulajdonít egy fogalmat, amíg az ellenőrizhető körülmények között elegendő összhangot mutat a közösségi magatartással.] U.o. 96.

ii. Modus ponens

Habár Kripke nem utal erre a logikai szabályra, könnyű kibontani egy másik, első pillantásra talán kevésbé szembetűnő, szintén a sorrend felcseréléséből származó összefüggést.

Fentebb már jeleztem, hogy Wittgenstein folyamatosan arra biztat, hogy ne gondolkodjunk, hanem figyeljünk és nézzünk, mert a szabályokkal úgy szembesülünk, mint a nyers tényekkel szokás. Azt is említettem, hogy ha valamilyen értelemben beszélhetünk az állíthatósági feltételek szubsztantív tartalmáról, akkor ezt a tartalmat csakis a fogalomtulajdonítási játék szabályai nyújthatják. A „szubsztantív” fogalom az elvárás jelzőjeként is felbukkant, ahol az elvárás szubsztantív korlátként arra utalt, hogy olyan viselkedést várunk másoktól, mint ahogyan mi viselkednénk, azaz az elvárás szubsztantív korlátot jelent, határt szab valamennyi viselkedés számára – tehát ismét a fogalomtulajdonítási játéknál vagyunk. A „szubsztantív” fogalom⁷³, valamint a „nyers tény” kifejezés egyaránt a fogalomtulajdonítási játék szabályára vonatkozik, amelyből – Wittgensteinnek megfelelően – kiindulni kell, nem pedig következtetéssel idejutni.⁷⁴ Mindez megfelel annak a felcserélt sorrendnek, amelyre Kripke a kondicionális kontrapozíció alaptörvényén keresztül felhívta a figyelmet.

Azonban az is jól látható, hogy a fogalomtulajdonítási játék megfigyelhető eseteit elfogadva jogosultság szereshető magának a szabálynak a leírásához. Nézzük az alábbi kondicionálison végrehajtott modus ponens műveletet:

'A' a fogalomtulajdonítási szabálynak, 'B' pedig a szabály megfigyelhető eseteinek a szimbóluma.

$$\begin{array}{c} B \supset A \\ B \\ \hline A \end{array}$$

Tehát azzal a kijelentéssel, hogy „szemünket nyitva tartva” olyan szabálykövető eseteket figyelhetünk meg, amelyek nyers tényként, szubsztantív jelleggel tárulnak elénk,

⁷³ Kripke művében a „szubsztantív” kifejezés kétszer fordul elő, mindkét alkalommal a jelzett összefüggésben: 93. o.

⁷⁴ Vö.: *A fogalomtulajdonítási játék kulcsfogalmai* című részzel.

jogosultságot szerezhethünk az esetekben rejlő szabályszerűség megragadására. Hiszen Wittgenstein felszólítása pontosan arra vonatkozik, hogy eseteket figyeljünk meg, s ennek során az esetekben rejlő szabályszerűséget kell észrevenni, amit látni kell, nem pedig az esetekből kikövetkeztetni.

1.4.2. A fogalomtulajdonítási játék kulcsfogalmai

A fenti két logikai szabály működésében azt kívántam bemutatni, hogy milyen módon és értelemben kerülnek első helyre a fogalomtulajdonítás szabályai. Vajon milyen szabályokra kell gondolni? Melyek a szabályok kulcsfogalmai? Kripke hármát emel ki.

1. Egyetértés (agreement). Ha nincsen közösségi egyetértés abban, hogy pl. a '68+57' kérdésre melyik válasz elfogadható, akkor a fogalomtulajdonító játék nem jöhet létre.
2. Életforma.⁷⁵ A quus-féle válaszadók más életformát élnek, mint a plusz-féle válaszadók. Wittgenstein felfogása azonban nem azt jelenti, hogy a közös életforma a fogalmak azonos megragadását jelenti. Nem lehet frege-i a megoldás, hiszen nincsenek objektív tények. Tehát nem magyarázhatják tények a közös életformát. Nem mondhatjuk, hogy *azért* közös az életforma, *mert* azonosan ragadjuk meg a fogalmakat. A tényeket illetően a nyelvjáték egyedül azt a nyers tényt tűri el, hogy magában a nyelvjátékban általános az egyetértés.⁷⁶ A nyers tény pedig nem más, mint maga a szabályosság.⁷⁷ Ahogyan azt fentebb már hangsúlyoztam, Wittgenstein arra buzdít, hogy a szabályokat figyeljük, lássuk, s ne gondolkodás révén tárjuk fel. Vagyis közelítsünk hozzájuk úgy, ahogyan az érzékelhető, nyers tényekhez szokás.

Kripke utal rá, hogy ezen a ponton Wittgenstein támadást indít az érzet-nyelv 'tárgy és megjelölés' modellje ellen.⁷⁸ Ennek exegézisébe nem merül el, egy dologra azonban

⁷⁵ „241§ 'Azt mondd tehát, hogy az emberek közti megegyezés dönt arról, hogy mi igaz, és mi hamis?' – Igaz és hamis az, amit az emberek *mondanak*; a nyelvet illetően pedig az emberek összhangban vannak. Ez nem a vélemények egyezése, hanem az életformáé.” Wittgenstein, Ludwig, *Filozófiai vizsgálódások*, Budapest, Atlantisz, 1992. 134. ford.: Neumer Katalin.

⁷⁶ “[A] ‘language game’ that sustains itself only because of the brute fact that we generally agree.” [A ‘nyelvjáték’ önmagában csakis annak a nyers ténynek köszönhetően áll fenn, hogy általában egyetértünk.] Kripke, Saul, *Wittgenstein on Rules and Private Language, An Elementary Exposition*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1982. 97.

⁷⁷ “The regularity must be taken as a brute fact.” [A szabályszerűséget nyers tényként kell kezelni.] Kripke, Saul, *Wittgenstein on Rules and Private Language, An Elementary Exposition*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1982. 98.

⁷⁸ Az egyik legexplicitebb szöveghely: „293§ (...) [H]a az érzet kifejezésének grammatikáját a 'tárgy és megjelölés' mintájára konstruáljuk, akkor a tárgy mint irreleváns kihullik a vizsgálódásból.” Wittgenstein, Ludwig, *Filozófiai vizsgálódások*, Budapest, Atlantisz, 1992. 150. ford.: Neumer Katalin.

felhívja a figyelmet. Amikor olyan egyszerű szavak bukkannak fel példaként, mint pl. az 'asztal', amelynek fogalmát a gyermek épp elsajátítja, akkor csábító az a gondolat, hogy általánosítsuk ezt a modellt, vagyis a 'tárgy és megjelölés' paradigmáját. Amennyiben pedig ez nem működik, mondjuk a fájdalomtulajdonítás esetében, akkor szükségképpen arra a következtetésre kell jutnunk, hogy bizonyos esetekben a felnőtt sohasem lesz képes ellenőrizni a gyermek fogalomhasználatát. Wittgenstein javaslata azonban Kripke szerint nem ez. Nincsen olyan a priori paradigma, amely az összes életformában eligazíthatná a fogalomhasználatot. A másoknak való fogalomtulajdonítás játszámája az egyetértésen múlik. Az egyetértésen túl nincs további magyarázat vagy igazolás. Ahogyan az egyetértés létrejön, az egyszerűen adott.

Nézzük ezt a matematikára vonatkoztatva. Hogyan tudjuk itt megítélni, hogy valaki jól használja a matematikai fogalmakat? Hiszen még a legelemibb matematikai állítások is gyakran szólnak olyan esetekről, amelyekre végtelen sok példát lehet hozni. Nos, egyáltalán nem úgy, hogy a végtelenül sok lehetséges példát összevetjük az adott matematikai szabállyal illetve fogalommal.

3. Kritérium (*criteria*). Kripke megállapítja, hogy Wittgenstein kritérium fogalmának a pontos magyarázata az egyik legtöbbet tárgyalt fogalom. Alapvető a szerepe Wittgenstein filozófiájában. A kritikusok ebben a fogalomban gyakran verifikacionista örökséget látnak, egy kiinduló (meg nem védett) verifikacionista premisszát. Kripke azonban másképp látja.

Az bizonyos, hogy Wittgenstein megoldása az egyetértéstől és az ellenőrizhetőségtől egyaránt függ. E kettő működéséhez kapcsolódik a kritérium. A kritérium nem más, mint annak követelménye, hogy az egyik személy képes legyen valamilyen módon tesztelni, hogy a másik úgy használja-e a terminust, mint ahogyan ő maga használná. A tesztelés a közösen érzékelhető dolgoknál nem okoz problémát. Amikor egy gyermek kijelenti, hogy „ez egy asztal”, akkor a felnőtt a körülmények fennállásának megfigyeléséből könnyen meg tudja állapítani a kifejezés használatának helyességét. Egészen más a helyzet azonban például a fájdalomérzéssel kapcsolatos kifejezésekkel. Wittgenstein kijelenti: „Egy 'belső folyamatnak' külső kritériumokra van szüksége.”⁷⁹ Mikor tulajdoníthat egy felnőtt értő használatot a gyermeki kijelentés hallatán: „Fáj!”?

⁷⁹Wittgenstein, Ludwig, *Filozófiai vizsgálódások*, Budapest, Atlantisz, 1992. 223. 580§, ford.: Neumer Katalin.

Ezt csak a viselkedésből és a körülményekből lehet kikövetkeztetni, pontosabban levezetni. A belső folyamatok külső kritériuma éppen ebben található.

Kripke azt állítja, hogy ez korántsem behaviorista vagy verifikacionista megoldás. Szerinte Wittgenstein eljárása sokkal inkább hasonlatos Kant dedukciójához. Nem kifelé, a külső tényekhez való fordulás történik, hiszen az ellenőrzés most is a közösségen, másokon keresztül zajlik. Az alap a belső folyamatok tesztelése során a fogalomtulajdonítás marad, ugyanis a viselkedés és a körülmények megfigyelésén keresztül nem külső tényekhez fordulunk, hanem a „mit tennénk, hogyan viselkednénk mi hasonló helyzetben” elvet működtetjük. Tehát Wittgenstein a közösségi használat kritériumát deduktív módon kiterjeszti a belső folyamatokra.⁸⁰

1.4.3. A megismerés és az ész határai Kantnál

Mint azt már többször is hangsúlyoztam, a Hume-Kant és a Wittgenstein-Kripke párhuzam vázolása során a legfontosabbnak azt a mozzanatot tartom, amelynek értelmében a szabályok lépnek az első helyre: Kantnál a megismerő tudat szabályai, Kripke Wittgensteinjénél a fogalomtulajdonítás játékszabályai. Ezek a szabályok Kant esetében a megismerés, Wittgensteinnél pedig a jelentés- illetve fogalomtulajdonítás elengedhetetlen feltételei. Most vegyük szemügyre egy kicsit közelebből azt a tanítást, amely a hume-i szkepszis kihívására sokak szerint a leghatékonyabb válasznak bizonyult, s mindenekelőtt koncentráljunk arra, hogy milyen módon kerülnek a fenti értelemben vett első helyre Kantnál a megismerés szabályai.

Már a Kant-kortárs Karl Leonhard Reinhold is abban a módban látta a kanti filozófia forradalmi jelentőségét, ahogyan az képes megoldani a kor szkeptikus tüneteiben megmutatkozó válságjelenségeit.⁸¹ E válság az ész elbizonytalanodásában állt, s ezen belül

⁸⁰ “‘Outward criteria’ for sensations such as pain are simply the way this general requirement of our game of attributing concepts to other works out in the special case of sensations.” [A fájdalomszerű érzékeléseknek a ‘külső kritériuma’ egyszerűen nem más, mint hogy ennek a fogalomtulajdonítási játéknak az általános követelményét kidolgozzuk az érzékelések speciális eseteire.] Kripke, Saul, *Wittgenstein on Rules and Private Language, An Elementary Exposition*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1982. 102.

⁸¹ Önálló kérdésként lehetne vizsgálni, hogy ez a probléma a kortól független, vagy az adott érába ágyazott probléma. Ezzel kapcsolatban ld.: Schrader, Wolfgang, ‘Systemphilosophie als Aufklärung: Zum Philosophiebegriff K. L. Reinholds’, *Studia Leibnitiana* 15 (1983), 72-81.; Beiser, Frederick, ‘The Enlightenment and idealism; Transcendental Idealism and the Enlightenment’, *German Idealism*, Edited by Ameriks, Karl, Cambridge University Press, 2000. 18-36.; Ameriks, Karl, ‘Introduction: interpreting German Idealism’, *German Idealism*, Edited by Karl Ameriks, Cambridge University Press, 2000. 1-17.

is az Isten létét illető kérdés filozófiai megválaszolatlansága a döntő probléma.⁸² Ennek megoldását Reinhold a filozófia reformációjától várta. A reformáció kifejezés Reinholdnál analógiát takar: ahogyan a reformáció a vallásban az észet állította középpontba, úgy a filozófiának is az ész filozófiájává kell válnia.⁸³

A filozófia reformációjának meghatározó kanti lépése a gyakorlati és elméleti ész megkülönböztetése. E struktúrában jelöli ki Kant a vallásos hit helyét, ahol nem a hit szolgáltat alapokat az ész számára, hanem épp ellenkezőleg, a gyakorlati ész szükségszerű posztulátuma lesz Isten létezése. Vagyis a kritikai filozófia a morál világába tereli az Isten létezésével kapcsolatos, tradicionálisan metafizikai kérdéseket. Ezzel azon túl, hogy a kor általános érdeklődését a morál felé fordította, egyúttal az ész számára hozzáférhetővé tette azt, ami korábban csak vallásos hit révén volt hozzáférhető. Ugyanis, mivel az erkölcsi alaptörvény, értelemszerűen, minden ésszerű lény számára belátható kell, hogy legyen, következésképp a törvényhez tartozó fogalomkészletnek és posztulátumoknak is mindenki számára hozzáférhetőnek kell lenniük – legalábbis olyan mértékben, hogy az erkölcsi törvény működőképes lehessen. A kanti filozófia az Isten létét illető kérdésre tehát gyakorlati választ ad: Isten szükségképpen van, ha az erkölcsi törvénynek megfelelő élet a gyakorlatban megvalósítható.

Mivel egy ilyen gyakorlati hozzáférés nem jelent spekulatív-episztemikus hozzáférést, így a gyakorlati és elméleti ész éles megkülönböztetése azt eredményezi, hogy nem minden ésszerű dologról lehetséges ismeretet szerezni. Másképp fogalmazva, a megismerés és az ész határai nem esnek egybe, azaz két határról is beszélhetünk: az ész és a megismerés határaitól. A kopernikuszi fordulat ez utóbbi határait új perspektíva szerint rögzíti.⁸⁴ Ennek értelmében a megismerés során nem a szemléletet, nem a fogalmat kell igazítani a megismerés tárgyához, hanem épp fordítva, a tárgynak kell igazodnia a tapasztalat, a fogalomalkotás képességeihez. Első pillantásra e fordulatban nem történik semmi különös, csupán a megismerendő dolog és a megismerési apparátus határainak egymáshoz igazítása. E határkiigazításra pedig azért van szükség, mert a dogmatikus hagyomány rendre illegális határátlépést követ el azzal, hogy a megismerési apparátust számára hozzáférhetetlen területekre hajtja. A kopernikuszi fordulat szakít a megismerés azon metafizikai realista

⁸² A német idealizmust mint az azt megelőző szkeptikus válságtünetek feloldási kísérletét értelmezik Ameriks kötetének tanulmányai: Americ, Karl (ed.), *German Idealism*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000. Magyarul ld. a kötetről írott recenziómat: Karl Americ (ed.), *German Idealism*, Passim VII. 1. 2005, 123-127.

⁸³ Weiss János, 'Reinhold Kant értelmezése és a romantika születése', *Mi a romantika?*, Pécs, Jelenkor, 2000. 14.

⁸⁴ Kant, Immanuel, *A tiszta ész kritikája*, Atlantisz, 2004. B XVI. ford.: Kis János. (Továbbiakban: TÉK) Kant hivatkozik Kopernikuszra, de soha nem használja a „kopernikuszi fordulat” kifejezést.

hagyományával, amely a bizonyosságot a magábanvaló dolog ideájából meríti. Kant ugyanakkor továbbra is fenntartja a megismerés lehetőségét, így a korábbi dogmatikus modell elutasítása nem tekinthető az ismeretelméleti kérdésekre és kihívásokra adott szkeptikus válasznak. Számunkra most pontosan az a központi kérdés, hogy Kant milyen módon gondolja és tartja fenntarthatónak a megismerés lehetőségét.

1.4.4. A „dolog maga” és a „tárgy”

A megismerés folyamatában Kant különbséget tesz a „dolog maga” és a „tárgy” közt. A dolgot magát nem ismerjük meg, a tárgyat igen. A tárgy interakció eredménye, a megismerő és a világ kooperációjáé. Ily módon a tárgy azért olyan, mert a megismerő – egyébként maga is „dolog” – feltárhatatlan interakcióban van az „ottlévő dologgal”, és ezen interakció mint együttműködés eredménye lesz a megismerés, vagyis a „tárgy”. Figyeljük meg, miként jellemzi Kant a képzet és a tárgy kapcsolatát:

„Mire gondolunk tehát, mikor a megismeréssel megegyező, tőle ugyanakkor különböző tárgyról beszélünk? Könnyen belátható, hogy ezt a tárgyat csak olyasvalaminek kell elképzelnünk, ami =X, mert ismeretünkön kívül semmi nincs, amit ezen ismeretlennel szembeállíthatnánk, mint neki megfelelőt.”⁸⁵

Kant tehát nem a tárgy helyébe állítja az X-et, hanem a tárgy megismerhetetlen feltételévé teszi. A tárgy már mindig egy kooperáció eredménye, míg a dolog nem az, hanem a tárgy „ottlévő” feltétele. Kant a dolog helyébe egy olyan X-et állít, ami a megismerő számára semmi, mint magábanvaló, mégsem köteleződik el azon felfogás mellett, amely szerint a tárgy megismerése nem más, mint a tudat önmegismerése. A megismerés folyamata ugyanis nem önkényes, hanem bizonyos igazodási, elfogadási kényszereket megkövetelő folyamat. Több kényszer is felmerül Kantnál: egyrészt a transzcendentális szubjektum struktúrája – érzékiség, fogalmiság, ítélőerő, ész; másrészt maga a dolog.

„Úgy találjuk azonban, hogy az a gondolatunk, mely szerint minden ismeret a tárgyára vonatkozik, szükségszerű, ugyanis e tárgyat olyannak tekintjük, ami ellentmond annak, hogy ismereteink véletlenek vagy tetszőlegesek volnának; ehelyett bizonyos

⁸⁵ TÉK A 104

módon *a priori* meghatározottak, mert amennyiben egy tárgyra kell vonatkozniuk, úgy szükségszerűen meg kell egyezniük erre vonatkozólag egymás között, vagyis meg kell lennie köztük annak az egységnek, ami egy tárgy fogalmát adja.

Az azonban világos, hogy mivel csak képzeink sokféleségével van dolgunk, és az az X, mely megfelel nekik (a tárgy) – mert e tárgy minden képzetünktől különböző kell legyen – számunkra semmi; ezért az egység, melyet a tárgy szükségessé tesz, nem lehet más, mint a tudat formális egysége a képzetek sokféleségének szintézisében.”⁸⁶

A tárgy egysége és a tudat formális egysége tehát szükségszerű kapcsolatban áll egymással, méghozzá olyan módon, hogy az előbbi az utóbbtól nyeri egységét. A tudat formális egysége ennek értelmében a megismerés kulcsszereplője, ezért alaposabban szemügyre kell venni.

Szükséges megjegyezni, hogy a fenti két idézet a *Tiszta ész kritikájának* első kiadásából (1781) származik. Ezt a részt Kant a második kiadásból (1787) kihagyta, helyébe „A tiszta értelmi fogalmak dedukciója” címmel új szakaszt illesztett.⁸⁷ A változás, amelyet Kant a második kiadásban fogalmazott meg, gondolatmenetem szálát a transzcendentális appercepció eredeti szintetikus egységének jellemzésén keresztül érinti. Hadd emeljem ki ennek legfontosabb vonatkozó aspektusait.

1.4.5. A bizonyosság alapja

Mint említettem, a kopernikuszi fordulat mindenekelőtt a metafizikai realizmus hagyományával szembeni radikális fordulat. A realista modellben a külső dolgok szükségszerűen meghatározzák a róluk szerzett ismereteket, Kantnál azonban a tapasztalat nem a meghatározott tulajdonságokkal rendelkező dolgok összessége, hanem az összefüggés szükségszerűsége, amely kizár magából minden szubjektív tetszőlegességet, épp úgy, mint a képzetek, érzetek egymásutánjának véletlenszerűségét. Ezen összefüggés lehetősége – mindenekelőtt a képzetek szintézisének a létrejötté – az elsődleges; előfeltétele az értelem bármiféle használatának.

„[A] különböző képzeteket kísérő empirikus tudat önmagában szétszórt valami, és nem függ össze a szubjektum azonosságával. Ez az összefüggés tehát még nem

⁸⁶ TÉK A 104-105

⁸⁷ TÉK B 129-169

teremtődik meg azáltal, hogy minden képzethez hozzátársítom a tudatát, hanem csupán oly módon jön létre, hogy az egyik képzetet *egyesítem* a másikkal, és tudatában vagyok a szintézisüknek. Tehát csak azáltal tudok képzetet alkotni magáról *tudatom azonosságáról a sok képzet közepette*, hogy adott képzetek sokféleségét képes vagyok *egyazon tudatban* egybekapcsolni, vagyis az appercepció *analitikus* egysége csupán valamilyen *szintetikus* egység előfeltétele alapján lehetséges.”⁸⁸

Az öntudat átfogó azonosságában, az Én-ben, nem található sokféleség, ez az Én-től különböző szemléletből származik.⁸⁹ A képzetek sokfélesége közt az értelem teremt összefüggő kapcsolatot.

„Így tehát szemléletek sokféleségének szintetikus egysége mint *a priori* adott valami nyújt alapot azon appercepció számára, mely *a priori* megelőzi az én minden meghatározott gondolkodásomat. Ám a kapcsolat nem a tárgyakban rejlik és nem kölcsönözhető – mintegy észlelés útján – tőlük, hogy csak azáltal bocsátassék be értelmünkbe, hanem éppenséggel az értelem hozza létre, s maga az értelem nem egyéb ama képességnél, hogy *a priori* kapcsolatokat teremtsünk, és adott képzetek sokféleségét az appercepció egysége alá rendeljük. Ez az emberi megismerés legelső alaptétele.”⁹⁰

Az ismeretet tartalmazó ítélet szükségszerűsége ennek megfelelően nem a megismerés mögött álló magábanvaló dolog egységéből fakad, hanem épp fordítva: ez a szükségszerűség az, ami a tárgy fogalmát értelemmel és jelentéssel felruházza. A szükségszerűség nem a külső dolog reánk ható kényszere, hanem az értelemtől származó összefüggés jegye. Mindez – ahogy fentebb már említettem – mégsem eredményez szubjektívizmust, azaz nem enged teret az önkénynek és tetszőlegességnek.

„[A]z ítélet nem egyéb ama módnál, ahogyan adott ismeretek között megteremtjük az appercepció *objektív* egységét. A „van” kopula célja éppen az, hogy megkülönböztesse az adott képzetek objektív egységét szubjektív egységüktől. Mert e szó azt jelöli, hogy a képzetek az eredendő appercepcióra vonatkoznak, és hogy ezen appercepció *egysége*

⁸⁸ TÉK B 133

⁸⁹ TÉK B 135

⁹⁰ TÉK B 134

szükségszerű, legyen bár maga az ítélet empirikus, tehát esetleges[.] (...) A képzettársítás törvényei alapján csupán ezt mondhatnám: „Ha valamilyen testet cipelek, súly nyomását érzem”, nem mondhatnám azonban, hogy „Neki, a testnek súlya van”, mert az utóbbi annyit tesz, hogy a két képzet magában az objektumban, tehát a szubjektum állapotától függetlenül kapcsolódik össze, és nem csupán az észlelésben jelennek meg együtt (bármilyen sokszor is ismétlődjük is együttesük).”⁹¹

Kant tehát a következőképp módosít a realista képletet: egyrészt kiemeli belőle a megismerőtől független valóság igazoló szerepét, másrészt ezt a szerepet átruházza más szereplőkre.

1.4.6. A hume-i és a wittgensteini szkepszis

Nem nehéz észrevenni, amint Kant itt a hume-i szkepszisre válaszol. Hume is elfordult attól a modelltől, amely fogalmaink eredetét teljes mértékben a megismerőtől független külső valóságba helyezi. Tagadja azt a lockei dogmát, amely szerint valamennyi fogalmunk a tapasztalatból származik. Szkepszisének központi eleme, hogy az oksági viszonyt nem tartja olyan létezőnek, amelyről empirikus úton fogalmat alkothatunk, méghozzá azért nem, mert az oksági viszonyról, mint két létező közti szükségszerű kapcsolatról egyszerűen nem szól közvetlen tapasztalat. Hume azonban ürességet hagy maga után, az oksági szerepet a továbbiakban semmivel sem pótolja, szkeptikus álláspontot foglal el.⁹²

Kant elfogadja Hume Locke-kal szembeni érvét, azaz ő is azt az álláspontot képviseli, hogy nem származtatható minden fogalom a tapasztalatból.⁹³ Az így támadó úrt Kant a megismerő tudat működési elvével tölti ki.

⁹¹ TÉK B 141-2

⁹² Az idevágó, sokat idézett hume-i szövegrész: „Ha például azt látom, hogy egy biliárdgolyó egyenes vonalban halad egy másik felé, véletlenül felmerülhet bennem a gondolat, hogy az összeütközés vagy a lökés következtében a második golyó is elkezd gurulni, de vajon nem képzelhetem-e el ugyanúgy azt is, hogy az említett oknak száz és száz másfajta következménye lesz? Nem fordulhat-e elő, hogy mindkét golyó teljes nyugalmi állapotba kerül? Nem indulhat-e meg az első golyó egyenes vonalban visszafelé, vagy nem pattanhat-e vissza a második golyóról bármely más vonalban vagy irányban? E feltevések mind ellentmondásmentesek és elképzelhetők. Miért részesítsük hát előnyben az egyiket, amely a többinél nem kevésbé ellentmondásmentes és semmivel sem elképzelhetőbb? Semmiféle a priori okoskodásunk nem nyújthat alapot erre az előnyben részesítésre.

Egyszóval minden okozat az okától teljesen eltérő történés. Ezért aztán az okban nem is lehet felfedezni, s előzetes kieszelése és elképzelése a priori szükségképpen teljesen önkényes.” Hume, David, *Tanulmány az emberi értelemről*, Budapest, Nippon Kiadó, 1995. 29-30. ford.: Vámosi Pál

⁹³ TÉK B 13

„[C]sakis a tudat egysége teszi, hogy a képzetek tárgyra vonatkoznak, más szóval hogy objektív érvényesség illeti meg őket, tehát hogy ismeretökké válnak, s maga az értelem lehetősége semmi másra nem nyugszik, mint ezen az egységen.”⁹⁴

Nem a dolgok adottak tehát számunkra, amelyekről utóbb bizonyos és szükségszerű ismereteket szerezhethetünk, hanem ezeknek az ismereteknek a bizonyossága. Nem azért létezik számunkra a fölismerések és az igazságok világa, mert létezik a dolgok világa, hanem azért létezik számunkra valamifajta rend, ami a tárgyak rendjének nevezhető, mert vannak föltétlenül bizonyos ítéletek, amelyek érvényessége nem függ sem az őket megalkotó szubjektumtól, sem azoktól a különös, empirikus és időbeli feltételektől, melyek közt meghozattak.

„A tudat szintetikus egysége tehát bármiféle ismeret objektív feltétele; nemcsak nekem magamnak van szükségem rá ahhoz, hogy objektumokat ismerhessek meg, de minden szemlélet is alá kell rendelődjen ezen egység feltételének, hogy *objektummá lehessen számomra*, mert a sokféleség más módon, eme szintézis nélkül nem egyesülne egyetlen tudatban.”⁹⁵

Az appercepció eredendő szintetikus egységének képzete a spontaneitás aktusa, nem az érzékelésé, nem a szemléleté, és végképp nem vezethető le valamiféle külső adottból.⁹⁶ Ennek a tézisnek két közvetlen következménye van. Egyrészt szükségszerű posztulátumként lép be az a kikötés, miszerint a bizonyosság érvényességi köre nem lépheti túl a tapasztalás lehetőségi feltételeit; másrészt pedig ezen a körön belül biztosított kell, hogy legyen a bizonyosság lehetőségi feltétele, amennyiben megismerésről illetve megértésről egyáltalán még beszélni szándékozunk. Létezik tehát olyan tény, amely az oksági viszony mögött áll, de ez nem érkezik közvetlen módon a tapasztalásból, hanem a megismerő tudat hozzájárulása a tapasztalathoz. (A 'tény' fogalmát itt én tulajdonítom Kantnak, Kant a fogalmat fenntartja a morális alaptörvény tudatának, ami az ész ténye, az ész egyetlen ténye⁹⁷).

⁹⁴ TÉK B 137

⁹⁵ TÉK B 138

⁹⁶ TÉK B 132

⁹⁷ Kant, Immanuel, „A gyakorlati ész kritikája” *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése; A gyakorlati ész kritikája; Az erkölcsök metafizikája*, Budapest, Gondolat, 1991. ford.: Berényi Gábor.168.

Igen könnyű mindezek után azt a párhuzamot kibontani, amely Kantnak a hume-i szkepszisre, illetve Kripke Wittgensteinjének a szkeptikus paradoxonra adott válasza közt húzódik. Mindketten megfordítják a sorrendet: ahogyan Kant a bizonyosságot nem a dolgok világából, hanem az appercepció egysége alá rendelt szükségszerű kapcsolatokból származtatja, úgy Kripke Wittgensteinje a jelentés- és fogalomtulajdonítás gyakorlatát nem a tényekben testet öltő igazságfeltételekből, hanem a társadalmi gyakorlat által meghatározott állíthatósági feltételekből vezeti le. Másképp fogalmazva mindkettőjüknél a szabályok lépnek az első helyre: Kantnál a megismerő tudat strukturált szabályai, Kripke Wittgensteinjénél a fogalomtulajdonítási játékszabályai. Ezek a szabályok biztosítják Kant esetében a megismerés, Wittgensteinnél pedig a jelentéstulajdonítás lehetőségét. Fogalmazhatunk egyszerűen úgy, hogy amiképp Kant sem a világban létező tényként fogta fel az oksági viszonyt a hume-i szkepszisre adott válaszában, úgy Kripke Wittgensteinje sem valamiféle külső, múltbeli tényből vagy igazságfeltételből magyarázza a jelentést.

Konklúzió

A kanti nézetekkel foglalkozó szakasz összefoglaló kérdése így fogalmazható meg: vajon hol húzódnak a megismerés határai? Az elmondottak alapján úgy tűnik, hogy a kérdésre az az egészen modern válasz adható, amely kiállja a próbát a manapság feltett kérdéssel szemben is: hol húzódnak a tudományos megismerés határai? A modern válasz alatt mindenekelőtt a Popper-féle kritikai racionalizmust értem, amely szerint a tudományosság próbaköve – mivel egy tudományos elméletet univerzális állításokból áll –, nem a véges pozitív megfigyelések halmaza, hanem az egyetlen ellentmondó példa lehetőségének biztosítása. Azaz egy elmélet csakis akkor tekinthető tudományosnak, ha megmutatható, hogy milyen körülmények között lehet hamis, azaz ha biztosított a falszifikálás lehetősége. Ez a válasz ugyanis a kanti gondolatmenet egyenes következménye: ha azt tekintjük lehetségesnek, aminek a lehetetlensége nincs igazolva, és azt valóságosnak, aminek igazolása lehetséges, akkor az tekinthető megismerhetőnek, azaz az igaz-hamis ítéletek vonatkozási területének, aminek cáfolata lehetséges.

A válasz mögött jól tetten érhető a hume-i szkepszisre való közvetlen reakció. Hume mindenekelőtt az univerzális állítások induktív bizonyításával szemben bizonytalanít el, amelyre Kant egy jól behatárolt deduktív tézissel reagál akkor, amikor a megismerés határait szükségképpen összeköti a megismerő ész működésének strukturált szabályaival. A

megismerés ennek értelmében nem akkor jöhet létre, amikor biztosított a hozzáférés az illető eseménysor összes, akár potenciálisan végtelen előfordulásához (a hume-i példa szerint az összes napkelte megfigyeléséhez), hanem akkor, ha hiánytalanul biztosított a megismerő ész valamennyi működési feltétele.

Az imént megfogalmazott szempont alapján szembeötlő különbséget fedezhetünk fel Hume és Kripke-Wittgenstein szkeptikusa között. Hume problémáját alapvetően tekinthetjük úgy, hogy az univerzális állításokra alkalmazott indukció csak nagyon is korlátozott mértékben hajtható végre, ahol pedig lehetséges az egyes esetek megfigyelése, ott sem tárul fel az a szabályosság, és különösen nem az a törvényszerűség, amelynek birtokában megismerésről beszélhetnénk. Ezzel szemben a wittgensteiniánus szkepszis nem a szabályok hiányától, hanem a szabályok bőségétől szenved a jelentés meghatározásakor. Meglátásom szerint mindennek háttérében pedig az áll, hogy a két szkepszis két gyökeresen különböző paradigmához tartozik.

A kanti tanításról eddig mondottakat szem előtt tartva egyetérthetünk Robert Brandom értelmezésével, amely szerint a potenciális megismerő ágens Kant esetében nem más, mint az elköteleződések illetve felelősségvállalások lehetséges alanya.⁹⁸ Ennek értelmében valamit Énnak nevezni voltaképp egy normatív attitűd manifesztációja. Kant alapvető fordulatát Brandom úgy tekinti, hogy az egy fordulat az ontológiától a deontológia, a lét-elmélettől kötelezettség-elmélet, a kartézianus bizonyosságtól a kantiánus szükségszerűség felé. A kartézianus kérdéseket kantiánusra cseréli: „világos? határozott?” helyett: „érvényes? kötelező?” Vagyis Kant egyik legalapvetőbb gondolata az, hogy a tudatos lényeket a cselekvéshez illetve az ítéletekhez kapcsolódó felelősségvállalás képessége különbözteti meg a természeti lényektől. A tudatos lények képesek kötelezettséget vállalni bizonyos értékelés iránt, hogy mi az, ami helyes, pontos vagy korrekt, s mi nem. A normákat, amelyek meghatározzák, hogy mi helyes vagy helytelen – folytatja Brandom – Kant fogalmaknak nevezi, egy olyan genusnak, melynek speciese az ítélet és a cselekvés, s mindez a fogalmak alkalmazásakor tárul fel.

Brandom szerint Kant alapvető fordulatát Hegel viszi tovább azzal a lényegi meglátással, hogy a normatív státuszokat a társadalmi státuszok egy fajtájaként kell felfogni. Vagyis Hegel számára a transzcendentális konstitúciók társadalmi institúciókká lesznek. Ennek során a kulcsfogalom az elismerés (*Anerkennung* – *recognition*), méghozzá a kölcsönös (*mutual*) elismerés. Eszerint Énnak lenni nem más, mint elismertnek lenni a

⁹⁸ Brandom, Robert, *Tales of the Mighty Dead*, Cambridge Massachusetts, London, Harvard University Press, 2002. 212-214.

kötelezettségvállalás és kötelezettség-tulajdonítás tekintetében. Ez különbözteti meg a pusztán biológiai lényeket a szellemiektől. Mindez pedig csak úgy lehetséges, ha az Én közösségbe tagozódik. Tehát mind az Én, mind a közösség olyan normatív struktúra, amelyet a kölcsönös elismerés hoz létre. Így amikor Énről beszélünk, akkor egyúttal a kölcsönös elismerés processzusáról beszélünk.

Jól látható, hogy Kripke-Wittgenstein szkeptikusa az elköteleződés lehetséges alanya, aki abban bizonytalanodik el, hogy melyik szabály a helyes szabály, nem pedig abban, hogy lehetséges-e egyáltalán szabály.⁹⁹ Vagyis a Kripke által megfogalmazott probléma már egyértelműen normatív és a kanti paradigma szülte, ezzel szemben Hume problémája alapvetően ontológiai és episztemológiai.

Ha pedig nyomon követjük Brandom további olvasatát, amelynek értelmében Kripke-Wittgenstein esetében a lehetséges jogosultságok iránti elköteleződések mérlegelésekor támadt a zavar, akkor megállapíthatjuk, hogy Hume és Kripke-Wittgenstein egymástól eltérő kérdéskörben bizonytalanít el. Hume a „Mit tudhatunk?“, míg Kripke és Wittgenstein a „Mit tehetünk?“ kérdés megválaszolására tekint szkeptikusan.¹⁰⁰

1.5. Kripke nézeteinek összefoglalása

Kripke gondolatmenetét szorosan követve a következőképpen foglalhatjuk össze a privátnyelv argumentumot:

1. A szkeptikus érv. Úgy tűnik, függetlenül attól, hogy egy adott időpontban mi van a fejemben, szabad vagyok egy fogalom jövőbeni értelmezését illetően. Semmi sem határozza meg egy fogalom jövőbeni alkalmazását. Wittgenstein szkeptikus abban a

⁹⁹ “The question is how we can understand the possibility of applying, endorsing, committing ourselves to, or binding ourselves by one completely determinate rule rather than a slightly different one. This problem is related to the one Kripke attributes to Wittgenstein. It is the issue of understanding the conditions of the possibility of the determinateness of our conceptual commitments, responsibilities, and obligations.” [A kérdés az, hogyan értelmezhetjük az alkalmazás, a jóváhagyás, az állásfoglalás lehetőségét, avagy miképpen köteleződünk el inkább az egyik, komplett módon meghatározott, s nem pedig egy attól kissé eltérő szabály mellett. Ez a probléma kapcsolódik ahhoz, amelyet Kripke tulajdonít Wittgensteinnek. Vagyis ez a téma a fogalmi elköteleződések, felelősségek és kötelezettségek lehetőségi feltételeinek meghatározásáról szóló értelmezés témája.] Brandom, Robert, *Tales of the Mighty Dead*, Cambridge Massachusetts, London, Harvard University Press, 2002. 214. Ld. még ehhez a 8. lábjegyzet szövegét.

¹⁰⁰ A két kérdéskör vitathatatlanul összefügg. A „mit tehetünk?“ kérdés mögött a „honnant tudjuk, hogy mit kellene tennünk?“ kérdés húzódik. Mindazonáltal a két kérdés eltérő megválaszolása a két terület különbségére vezethető vissza. A hume-i kihívásra Kant a megismerő apparátus elemzésével válaszolt, a Kripke-Wittgenstein probléma feloldására – mint azt később látni fogjuk – Wittgenstein, Kripke, Putnam és Davidson egyaránt a referencia rögzítésének egyfajta *társas* aktusát javasolja.

tekintetben, hogy a jövőbeni használatot determinálná bármiféle múltbeli tény, tényszerű tartalom. Ebben analógia rajzolható Hume szkepticizmusával, aki szintén szkeptikus a tekintetben, hogy a jövőt a múlt okságilag vagy inferenciálisan meghatározza.

2. A paradoxont klasszikus, hume-i értelemben csak a kételyek szkeptikus típusú megválaszolásával lehet feloldani. Ez azt jelenti, hogy fel kell adnunk azt a törekvést, hogy bármiféle tényt felkutassunk annak megindokolására, hogy az összeadás alatt miért értünk inkább pluszt, semmint quust. Ehelyett a következőkre kell fordítani a figyelmet.

Hogyan használjuk:

- a. Azt a kategorikus állítást miszerint az egyén szabályt követ (vagyis: összeadást ért a plusz alatt).
- b. Azt a feltételes állítást, miszerint „ha egy egyén így és így követ egy szabályt, akkor így és így kell cselekednie egy adott alkalomkor” (vagyis: ha a '+' alatt összeadást ért, akkor a $68 + 57$ műveletre 125-öt kellene válaszolnia).

Fogalmazhatunk úgy, hogy:

- i. figyelembe kell venni a körülményeket, amelyek közt ezeket az állításokat bevezetjük a diskurzusba,
 - ii. számolni kell szerepükkel és hasznukkal, amit az életünkben játszanak, eredményeznek.
3. Mindaddig, amíg a személyt izoláltan, magányosan fogjuk fel, addig „b.” használata indokolhatatlan és jogosulatlan. Általános értelemben nem is beszélhetünk semmiféle szabályról, szabálykövetésről, ha a szabálytól való eltérés meghatározásának lehetőségét kizárjuk. Az a felfogás, amely a szabálykövetőt izolált, magányos személyként tekinti, gyakorlatilag ezt a lehetőséget negálja.
 4. Ha az egyént közösségbe helyezük, akkor változik a kép. Teret kap a tévedés lehetősége, azaz a szabálytól való eltérés meghatározásának lehetősége. Ha a közösség elfogadja a „b.”-ben lévő kondicionálist, akkor elfogadja annak kontraonáltját is, hiszen a kondicionális kontrapozíció alaptörvénye alapján a kettő ekvivalens. Eszerint az egyén tévedése úgy magyarázható, hogy a partikuláris válaszok alapján a közösség feltételezi, hogy az illető nem szabálykövető. Fordítva: ha elegendő teszten esik át a személy, akkor közösség jóváhagyja az „a.” formájú kategorikus állítást, és szabálykövetőként fogadja el. Így az egyén képessé válik arra, hogy bizonyos típusú

interakcióba lépjen a közösséggel, s ezzel teljesülhet a (ii.) pontban foglalt feltétel. Ez az interakció a közösségnek az egyén válaszaiba vetetett bizalmától függ.

Kripke leszögezi, hogy ez a megoldás magyarázatot nyújt arra, miként vezethetők be az „a.” és „b.” típusú állítások a nyelvbe; képessé tesz bennünket a szabálykövető magatartás felismerésére, ugyanakkor nem szolgáltat az állítások számára sem tényeket, sem a közösségi hozzáféréseken túli igazságfeltételeket.

5. A nyelvjáték gyakorlati sikere attól a nyers tapasztalati ténytől függ, hogy válaszainkat illetően fennáll-e az egyetértés. A szkeptikus érv szerint (1.) ezt a sikert nem lehet magyarázni abból, hogy „mindannyian ugyanazt a fogalmat ragadjuk meg”, hiszen a múltbeli és a jelenbeli használatból nem következik a jövőbeni.
6. Ahogyan Hume demonstrálta, hogy két esemény közti oksági reláció feltételezése szabály nélkül ésszerűtlen, úgy Wittgenstein megmutatta, hogy az egyén szabálykövető mivoltáról szóló beszéd csakis akkor rendelkezik referenciával, akkor válik értelmessé, ha közösség tagjaként fogjuk fel.

2. Az igazolhatóságra épülő jelentés-meghatározás problémái

Bevezetőmben utaltam arra a felosztásra, amely a XX. század második felének alapvető szkeptikus irányvonalait sorolta fel: a Kripke-féle Wittgenstein olvasat mellett Quine-nak a fordítás meghatározatlanságáról szóló érvét, valamint Putnam skolemizáló kételyét. Quine radikális fordításának programjára a Quine tanítvány Davidson radikális interpretációjának tárgyalásakor fogok reagálni, nem önálló fejezetben, hanem a szorosan kapcsolódó összefüggéseket a davidsoni érvelés megfelelő pontjain kifejtve.

Putnam skolemizáló kételyét, és a hazug-paradoxon tarskiánus következményét alapvetően két okból tartom fontosnak önálló fejezetben tárgyalni. Egyrészt és elsősorban azért, mert a Putnam által a nyelvfilozófiába bevezetett probléma, az arra kínált megoldási javaslata, és az ezzel szorosan összefüggő igazság-igazolhatóság tarskiánus felfogás a davidsoni érvelés döntő lépésének magyarázatát készíti elő. Annak magyarázatát, hogy miért és milyen módon szükséges Davidson számára a radikális interpretáció elméletének megalkotásakor a Tarski-féle igazságelméleten módosítani. Másrészt pedig azért, mert a putnami válasz egy jól meghatározott aspektusból világosan rámutat azokra az indokokra, amelyek Davidsont a konvenciókra épülő nyelvhasználat elutasítására, a Dummettel szembeni érvek kifejtésére ösztönzik.

Kiindulópontként annak az aszimmetriának a bemutatását választottam, amelyen keresztül közös nézőpontot nyerhetünk a jelentés-igazság-bizonyíthatóság összefüggéseit a különböző paradoxonokban szemlélve. Szűkebben fogalmazva: az aszimmetria miatt rokonság mutatható ki a wittgensteiniánus, a hazug- és a Skolem-Löwenheim-paradoxon között.

Ezt követően Putnam olvasatában ismertetem a Skolem-Löwenheim-paradoxont, majd az általa kínált megoldási lehetőséget. Végül, visszakanyarodva az aszimmetria problémájához, az igazság-bizonyíthatóság közti, Tarski által kimutatott összefüggést tárgyalom. Ez lesz a dolgozatban az a pont, ahonnan közvetlenül kapcsolódhatunk Davidsonnak a kommunikációs térről szóló elméletéhez.

2.1. A paradoxon aszimmetrikus karaktere

Kripke a paradoxon diszpozicionális tényekből való megválaszolásának kísérletekor úgy fogalmaz, hogy ez a magyarázat nem helytálló, mivel a jelentés és egy jövőbeni cselekvésre irányuló szándék közt a kapcsolat nem deskriptív, hanem normatív. Ha a jövőbeni cselekvésre irányuló szándékot itt és most egy olyan jelentés kifejezési szándékaként tekintjük, amely újszerűségében eltér minden korábban megfogalmazott jelentéstől, akkor az így képzett két oldal közt szembeötlő a fentebb jelzett aszimmetria.

Az egyik oldalon található azok a jelentések, (i.) amelyek a múltban illetve a jelenben már megfogalmazódtak, a másik oldalon pedig azok, (ii.) amelyek a jövőben potenciálisan megfogalmazhatók. Az (i.) csoportba tartozó elemek számossága – mint arra korábban már utaltam – véges,¹⁰¹ míg a (ii.) csoport számosságának végtelensége és végessége mellett egyaránt jól lehetne érvelni. Álláspontom szerint a jelenlegi szempontból a véges-végtelen dilemma eldöntése irreleváns, mivel az aszimmetria mindkét esetben fennáll. Sőt, az aszimmetria akkor is fennáll, ha az (i.) és a (ii.) csoport elemeinek a száma egyaránt végtelen. Mindez roppant könnyen belátható.

Tekintsük (i.) és (ii.) csoportokat egyaránt végtelen halmaznak. Egy halmaz akkor tekinthető végtelennek, ha elhagyva belőle egy elemet mérete nem csökken. Precízebben fogalmazva: egy halmaz végtelen, ha részhalmazának számossága megegyezik az egész

¹⁰¹ Ez a végesség korántsem egyértelmű. Egyáltalán nem biztosított ugyanis az a mód, amelynek révén a múltban kifejezett jelentések összegyűjthetők vagy megszámlálhatók volnának. Márpedig ha ez a mód nem biztosított, akkor nem biztosított az a mód sem, amelynek segítségével megkülönböztethető a megnyilvánult jelentés attól, amely megnyilvánulhatott volna. Kénytelenek leszünk a kettőt együttesen kezelni, ami azt eredményezi, hogy a „megnyilvánulhat” kifejezésben szereplő modális operátor hatókörének meghatározatlansága meghatározatlanná teszi (i.) egészét. De, amint látni fogjuk, ettől a bizonytalanságtól eltekinthetünk, mivel az aszimmetria az (i.) végtelen számossága esetén is fennáll.

halmaz számosságával. Mindez azt sugallja, hogy méretük alapján nem tehetünk különbséget egyik vagy másik végtelen halmaz között. Intuíciónk azonban ennek ellentmond. Úgy érezzük például, hogy a racionális számokból jóval több van, mint a természetes számokból. Azt, hogy nem minden végtelen halmaz egyforma méretű, Cantor – zseniális módon – a róla elnevezett átlós (diagonális) eljárással igazolta. Cantor mintegy megfordítja a bizonyítás irányát: nem az adott végtelen halmazok számosságát veti össze, hanem azt mutatja meg, hogy amennyiben két végtelen halmaz közül az egyik tartalmaz olyan elemet, amelyet a másik nem, akkor az előbbi szükségképpen nagyobb: végtelen + 1. Ennek a + 1 elemnek a hozzárendelés során a másik halmazból nem feleltethető meg elem, következésképp szükségszerűen nagyobb számosságú.

Cantor fogalmai és módszerei a gondolkodás egyszerű modelljéből indulnak ki. Vajon a nap végén hogyan állapítja meg egy írni és számolni nem tudó juhász, a legeltetésből hazatérve, hogy nyájából egyetlen példány sem hiányzik? A módszer plasztikusan egyszerű. Reggel, amikor a bárányokat kiengedi a karámból, minden egyes példány távozásakor egy kavicsot tesz a tarisznyájába. Este pedig, amikor a bárányokat a karámba tereli, minden báránynál kivesz egy kavicsot. Amennyiben egyetlen kavics sem marad, akkor az összes bárány hiánytalanul megvan. Két halmaznak akkor van ugyanannyi eleme, ha közöttük kölcsönösen egyértelmű megfeleltetés létrehozható. Az „ugyanannyi” fogalmának ismerete tehát még számolni tudást sem igényel.

Vajon hogyan jelentkezik ez a +1 elem a mi esetünkben? Az (i.) és (ii.) csoport közt az az alapvető különbség, hogy a (ii.) csoportban új jelentésként mindig megjelenik legalább egy új elem. Az újszerűség minden esetben az (i.) csoporthoz viszonyított újszerűséget jelent, vagyis fogalmazhatunk úgy, hogy új elem felmutatásáról akkor és csak akkor beszélhetünk, ha a (ii.) csoport szótárában illetve nyelvében kifejezhető az (i.) csoport összes jelentése. Ha ez a feltétel nem biztosított, akkor az újszerűség megállapítására nem vagyunk jogosultak, hiszen lehetséges, hogy az újszerűnek nevezett jelentés az (i.) csoportban már létezik, csak hozzáférhetetlen a (ii.) csoport számára. Éppen ezen +1 új jelentés mint a nyelv új eleme apropóján beszélhetünk aszimmetriáról.

Felmerülhet, hogy a fentebb rögzített kifejezhetőségi követelmény alapján az (i.) tárgynyelvnek, míg a (ii.) a hozzá tartozó metanyelvnek tekinthető. Erről valójában nincs szó, hiszen nem fogalmazható meg olyan kikötés, mely szerint a (ii.)-nek tartalmaznia kell az (i.) szemantikáját. Az a követelmény viszont megfogalmazható, hogy az (i.)-nek és a (ii.)-nek azonos szemantikával kell rendelkeznie, azaz feltétel, hogy mindkettőhöz ugyanaz a metanyelv legyen rendelhető. Meglátásom szerint a paradoxon egyik kulcsproblémája

éppen az, hogy változatlan szemantikával hogyan kezelhetők a nyelvhasználat során újonnan felbukkanó jelentések.

2.1.1. A Skolem-Löwenheim-paradoxon aszimmetriája

Jeleztem, hogy az aszimmetria miatt rokonság mutatható ki a wittgensteiniánus illetve a hazug- és a Skolem-Löwenheim-paradoxon között. Tekintsük most az utóbbit.

Putnam a *Modell és valóság*¹⁰² című írásában tárgyalja azokat a következményeket, amelyek a végtelen fogalmának elemzésekor keletkeznek. Mint fogalmaz, ezek a következmények meghatározó jelentőséggel bírnak a realizmus körül zajló metafizikai vitában, ami szerinte mindig is a nyelvfilozófia központi vitája volt. Putnam itt a metafizikai realizmussal szemben fejti ki érveit, majd későbbi, híres művében, a *Reason, Truth and History*¹⁰³ oldalain ismét kidolgozza őket. A két változat között mindazonáltal jelentős eltérés található, a *Reason, Truth and History*-ban Putnam már jóval szűkebbre szabja a realista ellenérvek mozgásterét.¹⁰⁴

A *Modell és valóság* című értekezés kiindulópontja a filozófiai köztudatban Skolem-Löwenheim-paradoxon néven ismertté vált antinómia, amelyről mindenekelőtt érdemes tisztázni, hogy milyen szempontból tekinthető egyáltalán antinómiának. Putnam hangsúlyozza, hogy nem foglalkozik azzal, vajon a paradoxon antinómiának számít-e a formális logikában, ugyanakkor állítja, hogy igenis antinómia, vagy valami ahhoz egészen közel álló a nyelvfilozófiában.

Putnam a nyelvfilozófia területén az igazság és a referencia kapcsán három fő álláspontot különböztet meg. 1) A platonista pozíciót, amely nem-természetes mentális erőket feltételez az ideák közvetlen megragadására, melynek során a „megértés” vagy a „megragadás”

¹⁰² Putnam, Hilary, *Models and Reality*, *Journal of Symbolic Logic* 45, 1980. 464-482., magyarul: „Modell és valóság”, *A matematika filozófiája a 21. század küszöbén*, Csaba Ferenc (szerk.), Budapest, Osiris, 2003. 27-59. ford.: Farkas György. Putnam tanulmánya rendkívül élénk visszhangot váltott ki. Az általam felvetett párhuzamhoz leginkább kapcsolódó, a realizmus kérdéskörét előtérbe helyező dolgozatok a következők: Devitt, M., *Realism & Truth*, Princeton, Princeton University Press, 1984, chapter 11.; Lewis, D., “Putnam's Paradox,” *Australasian Journal of Philosophy*, 62, 1984. 221-236.; Taylor, B., “‘Just More Theory’: A Manoeuvre in Putnam's Model-Theoretic Argument for Antirealism”, *Australasian Journal of Philosophy*, 69, 1991. 152-166.; Van Cleve, J. “Semantic Supervenience and Referential Indeterminacy”, *The Journal of Philosophy*, 89, 1992. 344-361.; Hale, B., Wright, C., “Putnam's Model Theoretic Argument against Metaphysical Realism”, *A Companion to the Philosophy of Language*, B. Hale and C. Wright, (eds.), Oxford, Blackwell, 1997. 427-457.; Chambers, T., “A Quick Reply to Putnam's Paradox”, *Mind*, 109, 2000. 195-197.; Bays, T., “On Putnam and his Models”, *The Journal of Philosophy*, 98, 2001. 331-50.; Bays, T., “Two Arguments against Realism”, *The Philosophical Quarterly*, 58, 2008. 193-213.

¹⁰³ Putnam, Hilary, *Reason, Truth and History*, Cambridge, Cambridge University Press, 1981.

¹⁰⁴ Vö.: Hale, B., Wright, C., “Putnam's Model Theoretic Argument against Metaphysical Realism”, *A Companion to the Philosophy of Language*, B. Hale and C. Wright, (eds.), Oxford, Blackwell, 1997. 428-9.

fogalma redukálhatatlan fogalomként jelentkezik. 2) A verifikacionista pozíciót, amely az igazság klasszikus fogalmát felcseréli a bizonyítás fogalmára. 3) Végül egy úgynevezett mérsékelt realista pozíciót, amely úgy kívánja megőrizni az igazság és a referencia klasszikus fogalmát, hogy mindeközben nem feltételez semmiféle nem-természetes mentális erőt. Putnam jelzi, hogy a paradoxon elsősorban a harmadik álláspont képviselőjét hozza zavarba, s ezzel mintegy elköteleződésre kényszeríti a nyelvfilozófust a másik két álláspont valamelyike mellett. Ő maga végül a verifikacionizmust választja, mint olyan utat, „melyen megőrizhető a tudományos vagy empirikus realizmus reménye”, ami egyben a metafizikai realizmus elutasítását jelenti.

A Skolem-Löwenheim-paradoxon két, egymásnak ellentmondó, külön-külön világosan bizonyítható tétel együttes fennállása. Tekintsük először általános megfogalmazásban:

1.1 Az axiomatikus halmazelméletben egy halmaz definíciója véges sok betűvel (véges hosszú karakterlánccal) leírható, így az ilyen definíciókkal kapott halmazok összességének halmaza legfeljebb megszámlálhatóan végtelen számosságú.

2.1 Az axiomatikus halmazelméletben ezzel szemben bizonyítható, hogy létezik olyan halmazrendszer, amely megszámlálhatatlanul végtelen számosságú.

Putnam az 1.1-t következőképpen fogalmazza át:

1.2 A Skolem-Löwenheim tétel szerint egy kielégíthető elsőrendű elméletnek létezik megszámlálható modellje.

Tekintsük azonban a következő mondatot:

I. $\sim \exists R (R \text{ kölcsönösen egyértelmű reláció. } R \text{ értelmezési tartománya } \subset \mathbb{N}. R \text{ értékészlete} = S)$

A mondatban, \mathbb{N} az egész számokat jelöli, a konjunkciós tagok elsőrendű definíciók szerint értendők. Amennyiben S helyére az összes valós számot jelölő terminust helyettesítjük, akkor a fenti mondat egy olyan tétel lesz, amely bizonyítható Cantor diagonális érvelésével. Ennek eredményeképp ezt kapjuk:

2.2 S -nek az elmélet minden modelljében megszámlálhatatlannak kell lennie.

Ami ellentmondás.

Jól megfigyelhető, hogy a Skolem-Löwenheim-paradoxon mögött is két végtelen halmaz egymáshoz viszonyított, aszimmetrikus számossága húzódik, továbbá az aszimmetria kimutatásakor itt is kulcsszerepet játszik Cantor diagonális érvelése. Ahogyan Putnam fogalmaz, I. azt állítja, hogy S relatív értelemben megszámlálhatatlan, oly módon, hogy S elemei nem állíthatók kölcsönösen egyértelmű megfeleltetésbe N valamely részhalmazával semmilyen, modellen belüli R által. Magyarán, ami megszámlálható halmaz az egyik modell szempontjából, az megszámlálhatatlan egy másik modell szempontjából. Az érv lényegében arra mutat rá, hogy önmagában semmiféle elmélet sem képes meghatározni az izomorfizmus erejéig saját objektumait.¹⁰⁵

A filozófiai jelentősége mindennek abban áll – hangsúlyozza Putnam –, hogy a fentiekből az következik, hogy az axiomatikus halmazelmélet nem képes magának a halmaz fogalmának a megragadására. De ha axiómákkal nem, akkor mivel fogható meg a halmaz intuitív fogalma? – hangzik a putnami a kérdés.

A probléma filozófiai súlya szemmel láthatóan olyan mértékben jelentkezik, amilyen mértékben a Skolem-féle érvelést ki lehet terjeszteni a nyelv teljes használatára. A kiterjesztés ugyanis azt eredményezi, hogy a nyelv teljes használata sem képes jobban rögzíteni egy egyedi interpretációt, miként az axiomatikus halmazelmélet sem a halmaz fogalmát. Márpedig ha ez a helyzet, akkor mindig fennáll egy olyan interpretáció lehetősége, amely nem vezethető le magából a nyelvhasználatból. Az ilyen interpretációt az értelmünk más úton ragadja meg; no de mi más lehet az értelem, mint az a mód, ahogyan nyelvünket használjuk? – teszi fel a kérdést Putnam.

A kérdés igencsak mélyreható. Putnam számára úgy tűnik, hogy a 20. század legjellemzőbb filozófiai problémái mögött a Skolem-Löwenheim-paradoxon áll, amelynek gyökerei a Skolem-Löwenheim-tétel és a vele közeli rokon Gödel-féle nem-teljességi tétel nyúlnak. Amint fogalmaz, a világon minden „skolemizálható”, mivel a paradoxon olyan alapvető területekre van döntő hatással, mint a referencia rögzítése, beleértve az elméleti terminusok referenciáját, továbbá a halmazok megfelelő, szándékolt modelljének¹⁰⁶ kiválasztási

¹⁰⁵ V.ö.: Putnam, H., „Modell és valóság”, *A matematika filozófiája a 21. század küszöbén*, Csaba Ferenc (szerk.), Budapest, Osiris, 2003. 57. ford.: Farkas György.

¹⁰⁶ „...úgy tekintve a modellekre, mint amik 'kint', minden leírástól függetlenül léteznek.” Putnam, H., „Modell és valóság”, *A matematika filozófiája a 21. század küszöbén*, Csaba Ferenc (szerk.), Budapest, Osiris, 2003. 57. ford.: Farkas György.

problémája vagy az érzetadatok mibenléte. A kérdéskör egészen kiterjedt mivoltát Putnam wittgensteini szemszögből a következőképpen foglalja össze:

„[H]a egyetértünk Wittgensteinnel abban, hogy a különböző időpontokban birtokolt érzetadatok között fennálló *hasonlósági relációk* maguk nincsenek jelen az elménkben – hogy ha egy érzetadatra „fordítjuk figyelmünket” és azt gondoljuk, hogy „azon, hogy ’piros’, bármi ehhez hasonlót értünk”, *ezzel* valójában nem határozunk meg semmilyen hasonlósági relációt –, és természetes módon továbblépve feltételezzük, hogy amikor én most és a jövőben valamilyen t_0 múlt időpontbeli érzetadatokról beszélek, amikor nyelvem szándékolt modelljeit operacionális és elméleti megszorítások határozzák meg, akkor még az is kiderül, hogy a saját *múltbeli* érzetadataim is pusztán formális konstruktumok, melyeket a különböző modellek különbözőképp interpretálnak.”¹⁰⁷

Jól látható, hogy a hasonlósági relációk referenciális meghatározatlansága lesz Putnamnál az a pont, ahol a múltbeli érzetadatok interpretációinak egységesítése csorbát szenved, sőt, a hasonlósági relációk használhatatlansága miatt az összes érzetadat értelmezés ugyanarra a sorsra jut:

„Ha még abban is egyetértünk Wittgensteinnel, hogy az igazság fogalma nyilvános nyelvet követel meg (vagy legalábbis önmagunk több időponthoz tartozó állapotát – mivel nincs értelme egy „kitüntetett pillanat privát nyelvének”), akkor még a *jelen* érzetadataim is ugyanebbe a hajóba kerülnek... Röviden, a világon mindent lehet „skolemizálni”. Teljesen lehetetlennek tűnik, hogy egyáltalán *bármilyen* terminushoz egyértelműen meghatározott referenciát rögzítsünk (hacsak nem hivatkozunk nem-természetes mentális erőkre). És ha az érvelést magára a metanyelvre alkalmazzuk, amin a kínos helyzetről beszéltünk...?”¹⁰⁸

Nem kérdéses, hogy mind a Skolem-Löwenheim-, mind a wittgensteiniánus paradoxon akkor és csak akkor válhat kezelhetővé, ha valamilyen módon sikerül az aszimmetriából adódó +1 deviáns elem szerepére kielégítő magyarázatot találni. Fentebb jeleztem, hogy

¹⁰⁷ Putnam, H., „Modell és valóság”, *A matematika filozófiája a 21. század küszöbén*, Csaba Ferenc (szerk.), Budapest, Osiris, 2003. 47. ford.: Farkas György.

¹⁰⁸ U.o. 47-48.

Putnam a kiutat a verifikacionizmusban látja, s korábban arra is utaltam, hogy a wittgensteiniánus paradoxon megoldási útja alapvetően eltér a Skolem-Löwenheim-paradoxon lehetséges feloldási módjától. Nézzük most Putnam megoldását.

2.1.2. Nyelvhasználat intuicionista alapokkal

A fő kérdést Putnam így fogalmazza meg: vajon miben áll a nyelv megértése? A beszélők által (egyéniileg vagy együttesen) birtokolt verifikációs eljárások fejlődő hálózatában, vagy az igazságfeltételek birtoklásában?

Putnam végső következtetése nem más, mint hogy a nyelv megértése abban áll, hogy képesek vagyunk meghatározni a referenciát a nyelvhasználat adott kontextusában. Eszerint végzetes tévedés lenne elfogadni egy olyan lehetőséget, amelyben a nyelv használata teljesen meghatározott, megértése ugyanakkor nem biztosított, mert a használatban nem tárul fel a referencia rögzítésének módja. „Vagy már a használat rögzíti az ’interpretációt’, vagy semmi sem tudja.” Putnam úgy köti össze a használatot a referenciával, ahogyan azt a metafizikai realista elutasítja. Egy metafizikai realista számára lehetséges valamit a nyelvhasználat szempontjából helyesen kimondani, és azt nem érteni, azaz lehetséges a tárgynyelvet értelmesen használni a metanyelv ismerete nélkül. Putnam szerint viszont a nyelvhasználat szükségképpen magában foglalja mindkettő teljes megértését. Az aszimmetria ezen a módon tűnik el, vagy ahogy Putnam fogalmaz, meg sem jelenik.

Nyilvánvaló, hogy ez a megoldás a nyelvhasználatról vallott felfogáson áll vagy bukik, vagyis azon, hogy milyen keretek és feltételek közt határozzuk meg a nyelv működését. Putnam rámutat, hogy intuicionista perspektívából a Skolem-Löwenheim-paradoxon által generált probléma egyszerűen fel sem merül. Az intuicionizmus legjellemzőbb vonásaként azt emeli ki, hogy az igazság klasszikus fogalma helyett a konstruktív bizonyítás fogalmát használja, szemantikájában kizárólag erre hivatkozik, beleértve magát a konstruktív bizonyítás fogalmát is. Mindazonáltal Putnam úgy tekint az intuicionizmusra, mint Dummett „nem-realista szemantikájára”, vagyis egy olyan szemantikai elméletre, amely szerint „egy nyelvet akkor értünk meg teljesen, ha egy megfelelő verifikációs eljárást elsajátítottunk, nem pedig akkor, amikor a (klasszikus értelemben vett) igazságfeltételeket tanultuk meg.”¹⁰⁹

¹⁰⁹ U.o. 53. Az igazságfeltétel-szemantika ebből a szemszögből nem más, mint a realista szemantika. Az intuicionista összefüggésekre visszatérek még dolgozatom *Intuicionizmus* című szakaszában.

Fontos kikötés – állapítja meg Putnam –, hogy a verifikációs eljárás nincsen kőbe vésve, hanem nyitott, teret biztosít a kreatív konstrukció számára. Ennek értelmében az objektumok leírásokon keresztül adóttak, ezek a leírások pedig azt mutatják meg, hogy azért lehetséges az objektumok ilyen és ilyen módon való megnyilvánulása, mert megkonstruálható hozzájuk a szükséges bizonyítási eljárás. Egy objektum leírásának a jelentését ezek szerint meghatározott konstruktív tulajdonságok biztosítják, a referencia pedig az így kapott jelentésen keresztül érkezik, vagyis azon az úton, melyet számunkra a megkonstruálható bizonyítási eljárásban megnyilvánuló verifikáció biztosít. Nincs tehát éles különbség objektum és elmélet között, vagy ahogyan Putnam fogalmaz: egyszerűen nem jelenik meg a szakadék, mert látszat és valóság nem két, egymástól radikálisan elkülönülő osztály, hanem egyazon kontinuum két végpontja. Felhívja a figyelmet továbbá arra, hogy a nem-realista szemantika nem mond ellent a realistának, csupán elsődleges vele szemben: „az 'Univerzum bútorzatának' keresése azzal a felfedezéssel fog befejeződni, hogy az Univerzum nem egy bútorozott szoba”.

Konklúzió

Végül is mi a helyzet a fentebb vezérfonalként megfogalmazott aszimmetriával? Vajon a szakadék kiküszöbölése egyúttal azt is jelenti, hogy az imént vázolt feltételekre épülő nyelvhasználat az újabb és újabb jelentések felbukkanásával fellépő aszimmetriát is felszámolja? E szakasz elején már utaltam arra, hogy habár az aszimmetria okán rokonság mutatkozik a wittgensteiniánus és a Skolem-Löwenheim-paradoxon között, az eltérések mégis fontosabb szerepet játszanak, mint a hasonlóságok.

Meglátásom szerint a wittgensteiniánus paradoxon által felvetett probléma ott kezdődik, ahol Putnam megoldása végződik. Amikor Putnam úgy fogalmaz, hogy a referencia a jelentésen, a jelentés a verifikációs eljáráson, a verifikációs eljárás pedig a megkonstruálható bizonyításon keresztül nyerhető, akkor fontosnak tartja annak hangsúlyozását, hogy a konstrukció a kreativitás birodalma, azaz nem egy végérvényesen rögzített valami, hanem „fejlődő hálózat”. Úgy gondolom, könnyű belátni, hogy – elfogadva Putnam javaslatát – amennyiben a nyelvhasználat képessége magában foglalja a referencia meghatározásának képességét, akkor ezzel ugyan felszámoltuk a referenciális meghatározatlanságból származó aszimmetriát, de a labdát továbbítottuk a konstrukció és a kreativitás fogalmához. Ezen fogalmak megalapozatlansága egyértelműen jelzi, hogy a

nyelvhasználat a vázolt keretek közt még mindig aszimmetrikus jellegű, tehát a kérdés tovább él, s ami igazán lényeges, egészen másra irányul. A wittgensteiniánus paradoxon alapvető kérdése ugyanis ebből az aspektusból nem az, hogyan biztosítunk referenciát mondataink terminusainak, hanem az, hogy milyen elemekből áll és hogyan működik az a kreatív konstruktivitás, amely képes megadni a jelentést, és ezen túl, vagy ezzel együtt, a referenciát a nyelvhasználat adott kontextusában. Úgy gondolom, hogy e két kérdés különbségének világossá tételében áll a davidsoni magyarázat megértésének kulcsa. A különbség megértéséhez pedig arról a pontról kell indítanunk, ahová Putnam a következtetései során végül eljutott: „az Univerzum nem egy bútorozott szoba”, merthogy a nem-realista szemantika nem mond ellent a realistának.

Mit is jelent pontosan az, hogy valamely szemantika realista vagy nem realista?

2.2. Szemantikai realizmus

Quine megállapítása szerint az osztályjelölések kapcsán a XX. századi gondolkodásban is jól tetten érhető az a felosztás, amelyet a középkori filozófusok álláspontjaira alkalmaznak az úgynevezett univerzálé vagy realizmus vita kapcsán.¹¹⁰ A három alapvető álláspontot hagyományosan realista, konceptualista illetve nominalista elnevezésekkel illetik. Quine a realizmuson saját felfogásában azt érti, hogy elfogadható az osztályok illetve az osztályok osztályainak létezése, amennyiben a szimbolikus jelölés ennek feltételezését kívánja; konceptualizmuson azt, miszerint csak akkor fogadható el az osztályok létezése, ha megállapítható létrejöttüknek mikéntje; nominalizmus elnevezéssel pedig azt a törekvést illeti, amely el kíván tekinteni az osztályok létezésének bárminemű feltételezésétől.¹¹¹

Dummett a 'realizmus' fogalmát elemezve¹¹² úgy fogalmaz, hogy a realizmus mindenekelőtt olyan nézet, amely az állítások (*statements*) adott osztályára vonatkozik; vagyis a realizmus olyan szemantikai tézis, amely egy bizonyos állítást az igaz állítások egy adott osztályához rendel, amennyiben igaz.¹¹³ A szakzsargon szemantikai realizmusként említi a realizmusnak ezt a válfaját. Dummett ebben az összefüggésben azt tartja a realizmus minimális követelményének, hogy az állítások ily módon kapott osztálya

¹¹⁰ Quine, W. V. O., *From a Logical Point of View*, Cambridge, Mass., 1953. 127-29.

¹¹¹ Vö.: Kneale, William, Kneale, Martha, *A logika fejlődése*, Budapest, Gondolat, 1987. 588-590.

¹¹² Eredetileg megjelent: Dummett, Michael, „Realism”, *Synthese* 52, 1982, 55-112. A hivatkozás a következő kiadásra vonatkozik: Dummett, Michael, „Realism”, *Metaphysics, An Anthology*, Kim, Jaegwon, Sosa, Ernest (eds.), Oxford, Blackwell, 1999. 561-590.

¹¹³ Dummett, Michael, „Realism”, *Metaphysics, An Anthology*, Kim, Jaegwon, Sosa, Ernest (eds.), Oxford, Blackwell, 1999. 561.

valamiképp kapcsolható legyen egy olyan realitáshoz, amely megismerésünktől függetlenül létezik. Mit is jelent pontosabban ebben az összefüggésben az a kifejezés, hogy 'a megismerésünktől függetlenül létezik'? Azt, hogy az adott realitás igazzá vagy hamissá tudja tenni az osztály valamennyi állítását, függetlenül attól, hogy bármiféle garanciánk lenne az illető állítás igazságértékének megállapítására – például függetlenül attól, hogy rendelkezünk-e az adott állítás igazságértékére vonatkozóan bizonyítási eljárással vagy sem. Másképp fogalmazva a szemantikai realizmusnak el kell fogadnia azt a kijelentést, miszerint az állítások igazságfeltétele potenciálisan megismerés-transzcendens, hiszen a realitáshoz való hozzáféréstől függetlenül jogosultnak tartja az elköteleződést az állítások valamely igazságértéke mellett (ami jelen esetben maga a bizonyítási eljárás ismerete). Tehát a realizmus magában foglalja a kétértékűség elfogadását, annak princípiumát, hogy az adott osztály valamennyi állítása vagy igaz, vagy hamis, akkor is, ha nem tudhatjuk, hogy a kettő közül melyik, merthogy az igazoláshoz, az ellenőrzéshez nincs hozzáférésünk.

A kétértékűség elfogadása szükséges, de nem elégséges feltétele a realizmusnak. A realizmus elkötelezi magát a kizárt harmadik törvénye mellett is, amely valamennyi A állításra logikailag igaznak tekinti, hogy ' A vagy $\sim A$ ', még hozzá a kizáró vagy értelmében, azaz A vagy $\sim A$, és az egyik mindenképpen.

Ennek az elköteleződésnek – fejti ki Dummett – jelentős érveléstechnikai következményei vannak. A kétértékűség és a kizárt harmadik elve együttesen lehetővé teszi például azt az érvelési formát, amely egy állítás bizonyított hamisságából következtet negáltja igazságára. Ez az érvelési eljárás azonban nem alkalmazható például a végtelen halmazok esetében,¹¹⁴ amikor is egy állítás igazolt hamisságából korántsem következik szükségszerűen, hogy negáltjának igazságára lehetséges igazolási eljárást megalkotni. Pontosabban ez az érvelési eljárás akkor és csak akkor alkalmazható végtelen halmazok esetében, ha az igazság megállapítását az igazolási eljárás felmutatása nélkül is jogosnak tartjuk.

A Kripke által megfogalmazott wittgensteiniánus paradoxon, mint azt *A paradoxon aszimmetrikus karakterjegye* című szakaszban láthattuk, szorosan kapcsolódik a végtelen fogalmának értelmezéséhez. Nem meglepő, és számunkra különösen sokat mondó, hogy Wittgenstein figyelmét is felkeltette az a homályos kép, amelyhez a kizárt harmadik törvényének bizonyos helyzetekben való használata vezet.

¹¹⁴ Másik példa lehet az úgynevezett tiszta vagy negatív egzisztenciabizonyítások esete. Ennek értelmében lehetséges egy objektum létét bizonyítani oly módon, ha kimutatjuk, hogy nemlétezése ellentmondáshoz vezetne. Ezzel szemben az intuicionista logika szerint egy objektum egzisztenciájának igazolása nem jelenthet kevesebbet, mint felmutatni azt a módszert, amelyen keresztül lehetővé válik az illető objektum megkonstruálása.

„352§. S itt egyszer csak gondolkodásunk furcsa játékot űz velünk. A harmadik kizárásának törvényére akarunk hivatkozni, és azt akarjuk mondani: „Vagy lebeg az illető előtt egy ilyen kép, vagy sem; harmadik lehetőség nincs.” – E furcsa érvel a filozófia más területein is találkozhatunk. „A π végtelen kifejtésében vagy előfordul a '7777' csoport egyszer, vagy sem – harmadik lehetőség nincs.” Azaz: Isten látja – mi viszont nem tudjuk. De mit jelent ez? – Használunk egy képet; egy látható sor képét, amelyet az egyik átlát, a másik meg nem. A harmadik kizárásának tétele itt azt mondja: vagy *így* kell a dolognak festenie, vagy *úgy*. Voltaképpen tehát – és ez persze magától értetődő – semmit nem mond, hanem egy képet nyújt nekünk. És ekkor az lesz a probléma, hogy a valóság a képpel összhangban van-e, vagy sem. És most *látszatra* a kép határozza meg, hogy mit kell tennünk, hogyan és mit kell keresnünk – de nem határozza meg, mert épp azt nem tudjuk, hogyan kell a képet alkalmazni. Ha itt azt mondjuk: „Harmadik lehetőség nincs” vagy „Hiszen harmadik lehetőség nem létezik!”, úgy ebben az fejeződik ki, hogy tekintetünket nem tudjuk erről a képről elfordítani – ami úgy fest, mintha a problémának és a megoldásnak már a képben benne kellene rejlenie, miközben mégis érezzük, hogy a dolog nem így áll. Éppígy, ha azt mondjuk: „Vagy van neki ilyen érzete, vagy sem!” – akkor közben mindenekelőtt egy kép jelenik meg előttünk, amely már *félreérthetetlenül* meghatározni látszik a kijelentések értelmét. „Most tudod, miről van szó” – szeretné mondani az ember. Pedig éppen ez az, amit ezzel még nem tud.”¹¹⁵

Dummett értelmezése szerint Wittgensteinnek alapvetően nem a kétértékűség elvével van baja, hanem a probléma az, hogy a belső érzetek (*inner sensations*) kapcsán képtelenek vagyunk alkalmazni a referencia fogalmát kifejezéseink magyarázatához:

„293. (...) Ez azt jelenti: ha az érzet kifejezésnek a grammatikáját a 'tárgy és megjelölés' mintájára konstruáljuk, akkor a tárgy mint irreleváns kihullik a zsákból.”¹¹⁶

¹¹⁵ Wittgenstein, Ludwig, *Filozófiai vizsgálódások*, Budapest, Atlantisz, 1992. ford.: Neumer Katalin. 166-167.

¹¹⁶ Wittgenstein, Ludwig, *Filozófiai vizsgálódások*, Budapest, Atlantisz, 1992. ford.: Neumer Katalin. 150.

Vajon használható-e az igazságfeltételek megragadásának modellje a megértés megalapozására a fájdalom-tulajdonító kifejezések értelmezése során? Dummett elemzése szerint Wittgenstein arra a következtetésre jut, hogy ebben az esetben fel kell adnunk az igazságfeltételek megragadásának modelljét, mint a megértés alapját.¹¹⁷ Ezt követően két nem túl vonzó alternatíva közül választhatunk. Az egyik egy nyilvánosan hozzáférhető alap felkutatása a fájdalom-tulajdonítás magyarázatához és megértéséhez; ez lenne a behaviorizmus. A másik út az, hogy tagadjuk a hozzáférést a fájdalom-tulajdonítás meggyőző és nyilvánosan hozzáférhető alapjához; ekkor viszont fel kell adnunk abbéli szándékunkat, hogy az ilyen formájú állítások jelentését az igazságfeltétel megadásából nyerjük. Vagyis Dummett Wittgenstein-olvasatából az következik, hogy a fájdalom-tulajdonítások értelmessége megköveteli, hogy a fájdalom szó használata ne privát, hanem nyilvános módon történjen, azaz a fájdalom, a fájdalom-stimulus megjelenése és a fájdalom-viselkedés manifesztációja kizárólag együttesen nyújthat jogosultságot a szó használatához.¹¹⁸

¹¹⁷ "(...) Wittgenstein concludes that the understanding of pain-ascription is not to be represented on the model of a grasp of truth-conditions. Our perplexities arise, according to him, precisely from the use of this model[.]" [Wittgenstein arra a következtetésre jut, hogy az igazságfeltételek megragadásának modellje nem biztosítja a fájdalom-tulajdonítás megértését. Szerinte a zavar pontosan ezen modell használata miatt támad.] Dummett, Michael, "Realism," *Metaphysics, An Anthology*, Kim, Jaegwon, Sosa, Ernest (eds.), Oxford, Blackwell, 1999. 566.

¹¹⁸ "The solution is to abandon the attempt to give a truth-conditional account of the meanings of statements of this form. We have, rather, to accept that an understanding of pain-ascriptions consists in a mastery of their actual use. This involves knowing that the presence of a pain-stimulus and the manifestation of pain-behaviour together supply an entitlement for an ascription of pain; knowing when one of these does, and when it does not, supply such an entitlement in the apparent or demonstrable absence of the other; and knowing what justifies withdrawing an ascription of pain for which there had been such an entitlement. (...) It is (...) part of our understanding of the word 'pain' that we recognize that a report by a speaker that he is himself in pain does not require grounds or justification, but also that it is to be assessed like any other pain-behaviour. It is that the speaker attaches a private meaning to the word 'pain' under which he knows that he is in pain, as he understands 'pain'. Rather, the significance of his utterance depends upon his use of the word as part of the public language, and so on his grasp of the connections between, pain, pain-stimuli, and pain-behaviour;" [A megoldás az, hogy az ilyen formájú állítások jelentéséhez közeledve feladjuk az igazságfeltételek megadásának szándékát. Ehelyett el kell fogadni, hogy a fájdalom-tulajdonítások megértése az aktuális használat ismeretében áll. Ez magába foglalja annak ismeretét, hogy a fájdalom-inger jelenléte és a fájdalom-viselkedés manifesztációja együttesen jogosultságot nyújtanak a fájdalom tulajdonításához; annak ismeretét, hogy amikor a kettő közül az egyik megjelenik, akkor jogosultak vagyunk nyilvánvalóvá vagy kimutathatóvá tenni a másik a hiányát; és annak az ismeretét, hogy mi igazolja a fájdalom tulajdonítás visszavonásának jogosultságát. (...) A 'fájdalom' szó megértésének része annak elismerése, hogy egy fájdalomról szóló beszámoló nem igényel megalapozást vagy igazolást, hanem csak egyfajta összevetést más fájdalom-magatartással. A beszélő privát jelentést kapcsol a fájdalom szóhoz, amely alatt azt érti, hogy fájdalma van. Kifejezésének súlya attól függ, hogy milyen módon használja a szót a nyilvános nyelv részeként, milyen módon ragadja meg a kapcsolatot fájdalom, fájdalom-inger és fájdalom-magatartás között.] Dummett, Michael, „Realism,” *Metaphysics, An Anthology*, Kim, Jaegwon, Sosa, Ernest (eds.), Oxford, Blackwell, 1999. 566-567.

2.3. Intuicionizmus

Dummett rámutat, hogy Jan Brouwer (1881-1966) iskolájának konstruktív matematikusai, az intuicionisták¹¹⁹ értették meg először, hogy a realizmus elutasítása a klasszikus logika elutasítását vonja maga után.¹²⁰ Bizonyára nem véletlen, és jelen kontextusunkban nem jelent meglepetést, hogy az intuicionizmus gyökerei a kanti filozófiáig nyúlnak vissza.¹²¹ Kant matematikafilozófiájának értelmében a matematika az érzéki tapasztalattól független, ugyanakkor szintetikus a priori tudomány. A tér és az idő tiszta szemléletének (intuíciónak) keretei közt a matematikai tételek gondolati konstrukciók eredményei. E gondolati konstrukciók során alapvető szerepet kapnak az intuíció (szemlélet) szükségszerű keretei, a keret nyújtotta lehetőségek. Az egyik legalapvetőbb ilyen lehetőség magának a tapasztalásnak és a megismerésnek a lehetőségi feltétele, amelynek határát a dogmatizmus kockázata nélkül nem léphetjük át.

Brouwer – a matematikát a logikára visszavezetni szándékozó logicizmussal szemben – amellet érvelt, hogy nem a matematika a logika része, hanem éppen ellenkezőleg, a logikai szabályokat a szabály alkalmazása során megjelenő matematikai konstrukció igazolja. A matematika ezen konstruktív jellege miatt éppen úgy független a nyelvtől, mint bármiféle platonikus valóságtól, továbbá nem lehet axiomatikus úton megalapozni. Brouwer szerint nincsenek tudásunktól független igazságok-hamisságok.¹²²

A *Nyelvhasználat intuicionista alapokkal* című részben arról írtam, hogy a „világ skolemizálásából” származó csapdából Putnam az intuicionizmus segítségével próbál kiutat találni. Ennek révén lehetővé válik, hogy az igazság klasszikus fogalma helyett a konstruktív bizonyítás fogalmát használjuk, a szemantikánkban kizárólag erre hivatkozunk, magát a konstruktív bizonyítás fogalmát is beleértve. Eszerint egy objektum leírásának a jelentését meghatározott konstruktív tulajdonságok biztosíthatják, az így kapott jelentésen keresztül pedig referencia nyerhető. Putnam szerint a nyelv megértése végül is nem más, minthogy valamilyen módon képesek vagyunk meghatározni a referenciát. Hogyan

¹¹⁹ Dalen, Dirk van, “Intuitionistic Logic”, *Handbook of Philosophical Logic III.*, Gabbay, D., Guenther, F., (eds.), Dordrecht, Reidel, 1986.

¹²⁰ Dummett, Michael, *A metafizika logikai alapjai*, Budapest, Osiris, 2000. 24.

¹²¹ Az összefüggés kiváló összefoglalóját nyújtja: Kneale, William, Kneale, Martha, *A logika fejlődése*, Budapest, Gondolat, 1987. 630-644.

¹²² Több matematikus – például Kronecker, Skolem, Goodstein – nagyon korlátozott konstruktív matematika bevezetését kívánta, amelyben csak véges matematikai objektumok használata megengedett. A finitizmus ezen törekvése jelenik meg David Hilbert programjában, amikor úgy fogalmaz, hogy a matematikai axiómarendszerek konzisztenciáját véges, vagyis a végtelenség matematikai fogalmától mentes eszközökkel kell bizonyítani. Gödel nemteljességi tételeit úgy értékeli, mint egyfajta bizonyítását annak, hogy Hilbert bizonyításelméleti programja kivitelezhetetlen.

működik ez a meghatározás a konkrét esetekben, különösen azokban, amikor a meghatározás alatt egyáltalán nem érthetünk (mivel elismerten nem lehetséges) bizonyítást? Fentebb már utaltam arra, hogy azon kérdés megválaszolása, miszerint egy A állítás igazságának bizonyításához elegendő-e $\sim A$ hamisságának bizonyítása, azon kérdésre adott válaszukon áll vagy bukik, hogy vajon lehetséges-e minden állításról eldönteni, hogy igaz vagy hamis. Dummett hangsúlyozza, hogy az intuicionista logika ebből a szempontból szigorúbb a klasszikus logikánál, hiszen szigorúbb szabályokat alkotott az érvényes következtetésekre. Ez a fokozott szigorúság elvárható valamennyi a metafizikai realizmust tagadó nézettől, amelyeket Dummett összefoglalóan antirealizmusnak nevez. A szigorúság nem kizárólag az igazság meghatározására vonatkozik, nemcsak arra a módra, ahogyan az igazsághoz való hozzáférésünk lehetővé válik, hanem mindenekelőtt a bizonyítási eljárás meglétének elengedhetetlen követelményére. Az igazság meghatározása önmagában ugyanis még nem tartalmazza azt a módot, amelynek révén megállapítható az egyes mondatok igazságértéke. Az analitikus filozófia tradícióját, s különösen Davidson filozófiáját alapvetően meghatározó Alfred Tarski¹²³ az igazság és bizonyítás kapcsán így fogalmaz:

„Bármilyen haszna legyen is annak, hogy egy tudományos nyelv számára megalkotjuk az igazság adekvát definícióját, egy dolog bizonyos: a definíció nem ad használható kritériumot annak eldöntésére, hogy a nyelv egyes mondatai igazak vagy hamisak-e. (...) [F]ontos problémának bizonyul legalább részleges igazságkritériumok kutatása, és olyan módszerek kifejlesztése, amelyek lehetővé teszik eléggé sok mondat igazságának (vagy legalább az igazság valószínűségének) megállapítását vagy elutasítását.”¹²⁴

2.4. A Tarski-féle formális bizonyítás

Tarski rámutat, hogy a bizonyítás fogalma a XIX. század végéig elsődlegesen pszichológiai jellegű fogalom volt, s ebben az időszakban a bizonyítási eljárás központi elemének a meggyőzés aktusa tekinthető, miközben kulcsfontosságú volt a szemlélet meggyőző

¹²³ Tarski *Az igazság fogalma formalizált nyelvekben* című munkája először lengyel nyelven jelent meg, *Travaux de la Société des sciences et des lettres de Varsovie*, Class III, Math-Phys., XXXIV. 1933.

¹²⁴ Tarski, Alfred, „Igazság és bizonyítás”, ford.: Bimbó Katalin, *Bizonyítás és igazság*, Budapest, Gondolat, 1990. 376-7.

ereje.¹²⁵ A fordulópontot – amelynek háttérében az a folyamatosan jelen lévő szándék állt, hogy korlátozzák a szemléleti evidenciákra való hivatkozást, ami szorosan összefügg a nem-euklideszi geometriák ekkor zajló kidolgozásával – a formális bizonyítás fogalmának a bevezetése jelentette, amelyben jelentős szerepet játszott Gottlob Frege munkássága.

A formális bizonyítás kidolgozásának első lépése a formális szintaktikai szabályok megadása, amely mindenekelőtt azt teszi lehetővé, hogy a mondatokat megkülönböztessük a mondatszerű kifejezésektől. Ezt követően rögzíteni kell a bizonyítási vagy következtetési szabályokat, amelyek úgyszintén formálisak, abban az értelemben, hogy kizárólag a bizonyítás során szerepet kapó mondatok formális sajátosságaira hivatkozhatnak. Legismertebb és legfontosabb példaként a bizonyítási szabályra Tarski a leválasztási szabályt (modus ponens) említi. Legyen p és q a formalizált nyelv két tetszőleges mondata. E szabály szerint q levezethető két, közvetlenül egymást követő mondatból:

$$\frac{\begin{array}{l} \text{ha } p, \text{ akkor } q \\ p \end{array}}{\quad}{q}$$

A formális bizonyítási eljárás tehát nem más, mint a bizonyítási szabály alkalmazása először axiómákra, amely alkalmazással új mondatok nyerhetők közvetlenül az axiómákból. Ezután a szabály alkalmazható az újonnan nyert mondatokra, vagy akár az új mondatokra és az axiómákra vegyesen, melynek során újabb és újabb mondatok nyerhetők. Akkor tekinthető egy mondat formálisan bizonyítottnak – állapítja meg Tarski –, ha ezen eljárással véges számú lépés után érkezünk el hozzá:

„Adott mondat formális bizonyítása nem más, mint olyan véges mondatsorozat szerkesztése, amelyben (1) az első mondat egy axióma, (2) a további mondatok mindegyike vagy axióma, vagy közvetlenül levezethető – valamelyik bizonyítási szabály révén – olyan mondatokból, amelyek megelőzik őt a sorozatban, és (3) az utolsó mondat a bizonyítandó mondat.”¹²⁶

¹²⁵ Érdemes itt megjegyezni, hogy az intuicionisták által használt szemlélet fogalom a kanti szemlélet fogalomban gyökerező, az alább tárgyalt formális bizonyítási eljárással kompatibilis, azaz formális fogalom.

¹²⁶ Tarski, Alfred, „Igazság és bizonyítás”, ford.: Bimbó Katalin, *Bizonyítás és igazság*, Budapest, Gondolat, 1990. 382.

Tarski az eljárás egyik legfontosabb erényének azt tartja, hogy a szemléleti evidenciára való hivatkozást jelentős mértékben képes korlátozni.¹²⁷

Nem kétséges, hogy a formális bizonyítási eljárás jelentőségét alapvetően két, szorosan összefüggő tényező határozza meg. Az egyik az – amelyet Tarski is hangsúlyoz –, hogy a formálisan bizonyított mondatok köre milyen mértékben fedi le az igaz mondatok körét. A másik pedig az, hogy milyen módon tudjuk kezelni az axiómák illetve a bizonyítási szabály helyességét illető esetlegesen fennmaradó kételyeket.¹²⁸

2.4.1. Igazság és bizonyíthatóság

Tarski adekvátnak nevezi azt a bizonyítási eljárást, (1) amelynek a segítségével előállított mondatok mind igazak, és (2) amelynek segítségével minden igaz mondat megkapható. A döntő kérdés a formális bizonyítás esetében az, hogy egybeesik-e a formálisan bizonyítható mondatok halmaza az igaz mondatok halmazával. Tarski e kérdésre adott válasza egyszerre határozott és határozatlan. Álláspontjának sarkköve a szabványos struktúrájú és a természetes nyelvek megkülönböztetése, határozatlanságának forrása pedig a természetes nyelvek nem minden ponton tisztázott szerkezete.

A szabványos struktúrájú nyelv alatt Tarski lényegében a formalizált nyelvet érti, ugyanakkor hozzáfűzi:

„Elképzelhetjük olyan nyelvek szerkesztését is, amelyek egyértelműen szabványos struktúrával bírnak, holott nem formalizáltak. Egy ilyen nyelvben a mondatok állíthatósága pl. nem mindig formájuktól függ, hanem esetleg más, nyelven kívüli tényezőktől. Érdekes és igencsak időszerű volna, ha ilyen típusú nyelveket szerkesztenénk, kivált ha ez elegendő volna az empirikus tudományok egy tekintélyes részének kifejtésére. Ez igazolná azt a reményt, hogy a mindennapi nyelvet a tudományos munkálkodás során végül szabványos struktúrájú nyelvre cserélhetjük fel.”¹²⁹

¹²⁷ „A tételek igazságát illető kételyeket nem küszöböltük ki teljesen, ám redukáltuk az axiómaként felsorolt néhány mondat igazságát és néhány egyszerű bizonyítási szabályunk tévedhetetlenségét illető esetleges kételyekre.” U.o. 382-3.

¹²⁸ Tarski elméletének ismertetése során felhasználok Kirkham összefoglaló munkájának idevágó két fejezetét: Kirkham, L. Richard, *Theories of Truth*, Cambridge, MIT Press, 1992. 141-210.

¹²⁹ Tarski, Alfred, „Az igazság szemantikus felfogása és a szemantika megalapozása”, ford.: E. Bártfai László, *Bizonyítás és igazság*, Budapest, Gondolat, 1990. 319-20.

Tarskit gyakran éri az a kritika, miszerint tagadja a természetes nyelv konzisztenciáját, legalábbis az igaz predikátum használatával összefüggésben.¹³⁰ Tarski álláspontja azonban a pusztá tagadásnál árnyaltabb. A természetes nyelv, mint szemantikailag zárt nyelv inkonzisztenciájával kapcsolatos aggodalmairól ő maga így fogalmaz:

„E tekintetben a mindennapi nyelv helyzete problematikus. Első pillantásra úgy látszik, hogy (...) szükségképpen inkonzisztens. A dolog valójában nem ilyen egyszerű. Mindennapi nyelvünk bizonyosan nem rendelkezik egyértelműen szabványos struktúrával. Nem tudjuk szabatosan, hogy mely kifejezések számítanak mondatnak, s azt még kevésbé, hogy mely mondatok állíthatók. A konzisztencia problémájának így nincs pontos jelentése ebben a nyelvben. Legfeljebb az a vélekedés kockáztatható meg, hogy az az egyértelműen szabványos struktúrájú nyelv, amely mindennapi nyelvünkhöz a lehető leginkább hasonlít, inkonzisztens.”¹³¹

Ugyanakkor másutt egészen határozottan állást foglal: „[A]nnak a nyelvnek, amely tartalmazza önmaga szemantikáját, és amelyben a szokásos logikai törvények érvényesek, elkerülhetetlenül ellentmondásosnak kell lennie.”¹³² William Kneale felhívja a figyelmet arra, hogy a formalizált nyelvek nem tekinthetők a természetes nyelv alternatívájának abban az értelemben, hogy a formalizált nyelvet teljes egészében, a természetes nyelv nélkül tudnánk használni.¹³³ Nyilvánvalónak tűnik, hogy egy olyan nézet, amely kiküszöbölhetőnek tartja a természetes nyelvet, gyakorlatilag elkötelezi magát egy nyelven

¹³⁰ “[I]n the ‘30s with Kurt Gödel and Alfred Tarski, who ingeniously devised ways to put the [Liar] paradox to productive use in proving their famous meta-mathematical theorems of the incompleteness of arithmetic and the indefinability (within arithmetic) of arithmetical truth. The principles involved in the proofs of these results lead to the conclusion that languages with a certain minimal richness satisfying certain minimal conditions cannot contain their own truth predicates. Although this conclusion seems perfectly justifiable in the case of arithmetic, it is highly questionable that it generalizes to natural languages like English.” [A ’30-as években Kurt Gödel és Alfred Tarski igen éleselméjűen és produktív módon használták fel a {hazug} paradoxont, miközben bizonyították híres, az aritmetika nem-teljességéről szóló meta-matematikai és az aritmetikai igazságok meghatározhatatlanságát kimondó elméletüket. Az alapelvek beépültek ezekbe a bizonyításokba, ami ahhoz a következtetéshez vezetett, hogy bizonyos minimális gazdagságú és minimális feltételeket kielégítő nyelvek nem tartalmazhatják saját igazságpredikátumukat. Habár ez a konklúzió tökéletesen igazolhatóan tűnik az aritmetika esetében, igencsak kérdéses, hogy vajon általánosítható-e olyan természetes nyelvekre, mint amilyen az angol.] Soames, Scott, “Philosophical Analysis in the Twentieth Century,” Volume 2, *The Age of Meaning*, Princeton, Oxford, Princeton University Press, 2003. 465.

¹³¹ Tarski, Alfred, „Az igazság szemantikus felfogása és a szemantika megalapozása”, ford.: E. Bártfai László, *Bizonyítás és igazság*, Budapest, Gondolat, 1990. 324.

¹³² Tarski, Alfred, „A tudományos szemantika megalapozása”, ford.: Bodnár M. István, *Bizonyítás és igazság*, Budapest, Gondolat, 1990. 278.

¹³³ Kneale, William, Kneale, Martha, *A logika fejlődése*, Budapest, Gondolat, 1987. 557-8.

kívüli perspektíva lehetősége mellett, hiszen mi más lehetne az összes formális nyelvre vonatkoztatott metanyelv, ha nem a természetes nyelv?

Az nem lehet kétséges, hogy a szabványos struktúrájú nyelvek esetében a formálisan bizonyítható mondatok halmaza az igaz mondatok halmazával egybeesik, mivel e nyelv valamennyi mondatára létezik adekvát bizonyítási eljárás. Ahhoz, hogy világosan leírható legyen, miképpen zajlik egy ilyen bizonyítási eljárás, röviden ismertetni kell Tarski igazságelméletének alap gondolatát, amelyre ő maga az igazság szemantikus felfogása elnevezést javasolja.¹³⁴

2.4.2. Az igazság szemantikus felfogása

Tarski kifejezi azt a szándékát, miszerint szeretné, ha igazságdefiníciójában az igazság klasszikus arisztotelészi felfogása öltene testet. „Hamis az, amikor azt mondjuk arról, ami van, hogy nincs, vagy amikor arról, ami nincs, azt mondjuk, hogy van; igaz pedig az, amikor azt mondjuk arról, ami van, hogy van, vagy amikor arról, ami nincs, azt mondjuk, hogy nincs.”¹³⁵ Tarski az arisztotelészi tézist így értelmezi: „Egy mondat igazsága a valósággal való megegyezése (vagy korrespondenciája).”¹³⁶

Kulcsfontosságú, hogy Tarski az „igaz” terminus értelmezési tartományának a mondatokat, mint nyelvtani kijelentő mondatokat tekinti (nem pl. a proposíciókat vagy hiteket), mivel az igazság fogalmát mindig meghatározott nyelvre kell vonatkoztatni. Ennek a kikötésnek messze ható a következménye. Létezik olyan értelmezés, amely szerint a kijelentésekkel vagy proposíciókkal szemben a mondatok előnyben részesítése vezethette Tarskit arra a konklúzióra, hogy a természetes nyelvben nem adható meg kielégítő igazságdefiníció.¹³⁷

Annak kapcsán, hogy az igazságról szólva a mondat vagy a proposíció legyen a kiindulópont, megoszlanak a Tarski utáni irányzatok. Pl. Frank Ramsey redundancia elmélete vagy Paul Horwich minimalizmusa a proposíciókat tekinti elsődlegesen az igazságérték hordozóinak, míg a diszkvotációs elmélet (Quine) vagy a

¹³⁴ „A szemantika az a tudomány, amely – hozzávetőleg – a nyelvi kifejezések és azon tárgyak (vagy tényállások) közti bizonyos relációkkal foglalkozik, amelyekre ezek a kifejezések „vonatkoznak”. A szemantikai fogalmak tipikus példáiként a *jelölés*, a *kielégítés* és a *definíció* fogalmait említhetjük[.]” Tarski, Alfred, „Az igazság szemantikus felfogása és a szemantika megalapozása”, ford.: E. Bártfai László, *Bizonyítás és igazság*, Budapest, Gondolat, 1990. 316.

¹³⁵ Arisztotelész, *Metafizika*, 1011b25. Fordítás a következő kötetből: Tarski, Alfred, „Az igazság szemantikus felfogása és a szemantika megalapozása”, ford.: E. Bártfai László, *Bizonyítás és igazság*, Budapest, Gondolat, 1990. 311.

¹³⁶ U.o. 312.

¹³⁷ Vö.: Kneale, William, Kneale, Martha, *A logika fejlődése*, Budapest, Gondolat, 1987. 555-559.

„proszentencializmus” (*prosententialism*) (Dorothy Grover, John Camp, Nuel Belnap illetve az irányzat egy módosított változatával Robert Brandom) a mondatokat.

Mint fentebb jeleztem, Tarski megkülönbözteti azokat a nyelveket, amelyek szabványos struktúrával bírnak, és azokat, amelyek nem. Igazságelméletét az előbbiekre dolgozza ki, azokra, amelyek nem tartalmazzák saját szemantikájukat. Az igazság definiálására ugyanis két különböző nyelvet kell használni, a szemantikailag zárt nyelvek azonban nem teszik lehetővé ezt a megkülönböztetést.

„Hallgatólagosan feltételezzük, hogy az a nyelv, amelyben a [hazug] antinómiát megszerkesztettük, a kifejezések mellett nevüket is tartalmazza, továbbá szemantikai terminusokat is magában foglal, pl. az „igaz” terminust, amely e nyelv mondataira vonatkozik. Azt is feltételezzük, hogy a szóban forgó terminus adekvát használatát lerögzítő mondatok állíthatók ezen a nyelven. Az olyan nyelvet, amely felmutatja ezeket a tulajdonságokat, „szemantikailag zártnak” mondjuk.”¹³⁸

Az első nyelv, amelynek mondataira az igazságot definiálni kívánjuk a tárgy nyelv, a második, amelyen az elméletet megfogalmazzuk, a metanyelv. Tarski felhívja a figyelmet arra, hogy ez a megkülönböztetés viszonylagos, abban az értelemben, hogy a metanyelv is válhat tárgy nyelvvé, amikor annak az igazsága felől érdeklődünk. Ilyenkor egy újabb metanyelvhez kell fordulnunk, s ez a folyamat a nyelvek egész hierarchiáját eredményezheti.

Fontos kikötés ebben a hierarchiában, hogy a metanyelvnek „lényegesen gazdagabbnak” kell lennie a tárgy nyelvhez képest, azaz ki kell zárni, hogy a metanyelv interpretálható legyen a tárgy nyelvben. Amennyiben ugyanis ez a feltétel nem teljesül, azaz a metanyelv bármely terminusához hozzárendelhető a tárgy nyelv egy meghatározott terminusa, és ezen keresztül a két nyelv állítható mondatai között is lehetővé válik az egyértelmű hozzárendelés, akkor rekonstruálhatóvá válik a hazug antinómiája, vagyis a nyelv inkonzisztenssé válik. Amennyiben azonban teljesül a metanyelv „lényegesen gazdagabb” feltétele, akkor ez a feltétel már nem pusztán szükséges, hanem elégséges feltétele is az igazság megfelelő definíciójának.¹³⁹

¹³⁸ Tarski, Alfred, „Az igazság szemantikus felfogása és a szemantika megalapozása”, ford.: E. Bártfai László, *Bizonyítás és igazság*, Budapest, Gondolat, 1990. 322.

¹³⁹ Egészen más utat kell járni akkor, ha a „lényegesen gazdagabb” feltétel nem biztosított: „Ha az igazság elméletét olyan metanyelvben akarjuk kifejleszteni, amely nem tesz eleget ennek a [„lényegesen gazdagabb”] feltételnek, akkor az igazság definíciójára vonatkozó (...) elképzeléseinket kényszerülünk feladni. Ekkor az

A tárgynyelv igazságdefinícióját és az abból következő ekvivalenciákat a metanyelven kell megfogalmaznunk, mégpedig egy másik szemantikai fogalom, a kielégítés fogalmának definíciója alapján. A kielégítés egy relációt jelöl, amely tárgyak és mondatfüggvények közt áll fenn. A kielégítés definiálása Tarski leírása szerint úgy történik, hogy rögzítjük, mely tárgyak elégítik ki a legegyszerűbb mondatfüggvényeket, majd megállapítjuk azokat a feltételeket, amelyek teljesülése estén adott tárgyak kielégítenek egy összetett függvényt. Az elsőrendű logika¹⁴⁰ nyelvén megfogalmazhatók olyan mondatok, amelyben változók szerepelnek. Mivel a mondatok olyan mondatfüggvények, amelyek nem tartalmazzak szabad változót, ezért a kielégítés definíciója automatikusan alkalmazható rájuk. A kielégítés szempontjából a mondatok esetében csupán két lehetőség van: egy mondatot vagy minden tárgy kielégít, vagy nem. Az igazság és hamisság definíciója az elmondottak alapján így hangzik: egy mondat igaz, ha minden tárgy kielégíti, máskülönben hamis.¹⁴¹

Foglaljuk össze az igazság és bizonyíthatóság Tarski által igényelt feltételeit a következőképpen:

1. Mivel az „igaz” – és ebben az összefüggésben a „bizonyítható” – terminus mindig egy nyelv vonatkozásában használható, ezért értelmezési tartományként a mondatokat kell elfogadni, amihez biztosítottak kell lennie az adott nyelv mondatai és nem mondatai közti megkülönböztetés lehetőségének.
2. Szükséges a tárgynyelv és a metanyelv megkülönböztetése. A megkülönböztetés alapja a „lényegesen gazdagabb” mivolt, ami azt jelenti, hogy a metanyelv ne lehessen interpretálható a tárgynyelvben, azaz szükséges a szemantikailag zárt nyelvek kiküszöbölése.

Tarski felhívja a figyelmet arra, hogy az igazság fogalmának elemzésekor nyert eredmények jelentős része kiterjeszthető más szemantikai fogalmakra is, pl. a jelölés, definíció, következmény, szinonimitás és jelentés fogalmakra.¹⁴² E fogalmakat hasonlóképp tanulmányozhatjuk, mint az igazság fogalmát, tehát rájuk is érvényesnek kell tekintenünk a

„igaz” terminust, vagy valamely más szemantikai terminust, a metanyelv definiálatlan terminusainak listájára kell felvennünk, és az igazság fogalmának alapvető tulajdonságait axiómák sorával kell kifejeznünk. Egy efféle axiomatikus eljárásban nincs semmi kivetnivaló, s különféle célokra hasznosnak is bizonyulhat.” U.o. 328-9.

¹⁴⁰ „Jómagam különféle okokból arra hajlok, hogy a „logika” terminust (...) szűkebb értelemben használjam, csupán arra alkalmazva, amit némelykor elemi logikának neveznek, vagyis a kijelentéslogikára és a (szűkebb) predikátumlogikára.” U.o. 326. 12. lábjegyzet.

¹⁴¹ U.o. 331.

¹⁴² „Az (...) említett fogalmak mindegyike definiálható a kielégítés fogalmának segítségével. Azt mondhatjuk pl. hogy egy adott terminus egy adott tárgyat jelöl, ha ez a tárgy kielégíti az „ x azonos T -vel” mondatfüggvényt, ahol T az adott terminust szimbolizálja. Hasonlóan valamely mondatfüggvényről akkor mondjuk, hogy egy adott tárgyat definiál, ha ez az egyedüli tárgy, amely e függvényt kielégíti.” U.o. 336. 21. lábjegyzet.

fenti három feltételt, vagyis ez esetben is mondhatjuk, hogy szükségképpen ellentmondást kapunk akkor, ha szemantikailag zárt nyelvben használjuk őket.

2.4.3. Az igaz és a bizonyítható aszimmetriája

Fogalmazzuk meg ismét alapvető kérdésünket: milyen viszony állapítható meg a bizonyítható és az igaz mondatok halmaza között?¹⁴³ Amint látni fogjuk, a szabványos struktúrájú nyelvek esetében Tarski egészen szabatos válasszal szolgál, és azt is megfigyelhetjük, hogy a Tarski-féle érvelésben szintén kulcsszerepet kap Cantor diagonális eljárása.

Láttuk, hogy a nyelv vonatkozásában Tarski alapvetően két típust különböztet meg: szabványos struktúrájú nyelveket, amelyek nem tartalmazzák önmaguk szemantikáját, és az ún. zárt szemantikájú nyelveket, amelyek viszont igen. Ez utóbbiak esetében nem csupán az a kérdéses, hogy egyáltalán megállapítható-e valamiféle viszony az igaz illetve a bizonyítható mondatok halmaza közt, hanem alapvető problémát jelent már maguknak az igaz mondatoknak az azonosítása is. A probléma legfőbb okát Tarski különösen a 2. feltétel bizonytalan teljesülésében látja. Ahhoz tehát, hogy a bizonyíthatóság és az igazság kérdése egyáltalán felmerülhessen ezen nyelvekkel összefüggésben, mindenképp valamilyen módon biztosítani kell a 2. feltétel teljesülését.

A szabványos struktúrájú nyelvek esetében az igaz mondatok azonosításának problémája a definícióval megoldódik, így jogosultak vagyunk a bizonyíthatóság-igazság összevetés vizsgálatára. Fontos leszögezni, hogy Tarski ezt az összevetést csak egy szűkebb területre, a matematikai tudományok bizonyos átfogó osztályának a nyelvére tartja érvényesnek, így amennyiben ezt az érvényességet megpróbáljuk kiterjeszteni, a jogosultsághoz megfelelő indokot kell felhoznunk. Nézzük azonban először ezt a szűkebb kört.

Az igaz mondatok halmaza kapcsán összefoglaló módon megállapíthatjuk, hogy amennyiben egy adott tárgynyelvhez megszerkeszthető a neki megfelelő metanyelv, amelyben megfogalmazható az igazság adekvát definíciója, akkor e halmaz minden eleme, mint igaz mondat, kielégíti a metanyelvben megfogalmazott feltételt, és csak ez elégíti ki. A bizonyítható mondatok halmazát hasonlóképp definiálhatjuk. Arra a kérdésre, hogy az igaz illetve a bizonyítható mondatok halmaza egybeesik-e, Tarski nemlegesen válaszol. Utal

¹⁴³ Az igazság és bizonyíthatóság fogalmainak egymáshoz való viszonyáról tehető megállapítást Tarski maga is az igazságdefiníció egyik legfontosabb következményének tartja.

arra, hogy válaszában háttérben hasonló indokok állnak, mint Kurt Gödel az aritmetika nem teljességéről szóló tanulmányának indokai.

Tarski mindenekelőtt kiemeli,¹⁴⁴ hogy a metanyelv abban az értelemben gazdagabb, miszerint tartalmaz olyan terminusokat, amelyek a tárgynyelv és annak alkotórészei tárgyalásához szükségesek. A metanyelvben beszélhetünk a tárgynyelv kifejezéseiről, mondatairól, mondathalmazairól, mondatai közti relációkról, mindezek tulajdonságairól. Egyértelműen kimutatható, hogy ezen alkotórészek számossága megszámlálhatóan végtelen.

A szintaktikai szabályokban adott mondatleírások segítségével a tárgynyelv összes mondata egy végtelen sorozatba rendezhető, és mindegyikhez más és más szám rendelhető. Ezzel megkapjuk az igaz mondatok számait, amelynek jele igaz⁰ számok, és a bizonyítható mondatok számait, mint bizonyítható⁰ számok, így a két mondathalmaz számossága egymással összevethető lesz. Ezek után a kiinduló kérdés így hangzik: azonos számosságú-e a bizonyítható⁰ számok halmaza az igaz⁰ számok halmazával? A nemleges válaszhoz elegendő egyetlen olyan tulajdonságot felmutatni, amely az egyik halmazt jellemzi, a másikat viszont nem.

Jól látható, hogy azokban a rendszerekben, amelyek axiomatikus sajátossággal bírnak – ilyen az aritmetika nyelve, de lényegében ilyen a legtöbb formalizált elmélet és nyelv – a bizonyíthatóság fogalma az inkonzisztencia veszélye nélkül lefordítható a metanyelvről a tárgynyelvre, míg ha az igaz fogalmával végeznénk el ugyanezt a fordítást, akkor a hazug antinómiája rekonstruálhatóvá válna az illető nyelvben. Mindez azt jelenti, hogy van olyan tulajdonság, nevezetesen a hazug antinómiája, mint karakterjegy, amely az egyik halmazt jellemzi, a másikat nem, tehát a bizonyítható mondatok halmaza nem esik egybe az igaz mondatok halmazával. A bizonyítható mondatok mindig igazak, de a megfordításuk már nem áll – vonja le a következtetést Tarski.

Mindez – ahogy fentebb jeleztem – összecseng Gödel tézisével, mely szerint a nyelvnek szükségképpen lesznek igaz, de nem bizonyítható mondatai. Fogalmazhatunk úgy, hogy az adott feltételek mellett a bizonyíthatóság fogalma nem lehet tökéletes helyettesítője az igazság fogalmának, hiszen lesznek olyan mondatok, amelyek igazak, de nem bizonyíthatóak. Tarski összefoglalóan így ír a problémáról:

¹⁴⁴ Tarski gondolatmenetét a következő szöveghely alapján ismertetem: Tarski, Alfred, „Igazság és bizonyítás”, ford.: Bimbó Katalin, *Bizonyítás és igazság*, Budapest, Gondolat, 1990. 384-90.

„Az igaz mondat fogalma ily módon ideális határként szolgál, amely sohasem érhető el, de amelyet a bizonyítható mondatok halmazának fokozatos bővítésével igyekszünk megközelíteni.”¹⁴⁵

Konklúzió

Kiinduló szempontunk alapján, amelynek értelmében az igazság, a bizonyíthatóság és a jelentés összefüggését állítottam középpontba, a fenti Tarski következtetés úgy is olvasható, hogy amennyiben a bizonyítás megkonstruálásának lehetőségét tekintjük a jelentés feltételének, akkor a természetes nyelvben mindig lesznek olyan mondatok, amelyek jelentéssel nem rendelkeznek, mégis igazak. Ez igencsak képtelen módon hangzik, pedig az eredmény előre látható volt. Tarski meg is nevezi ezt a mondatot: maga a hazug paradoxon. Utunk ezen a ponton vakvágánynak tűnik. Hogyan lehetséges a „nincsen jelentése, mégis igaz” mondatban megnyilvánuló zavar feloldása? A fentiek azt sugallják, teljesen más módon kell a problémát kezelni. A „megértés-megértetés szándéka” kifejezés szerepének meghatározásával Davidson egészen új alapokat kínál.

3. A Davidson-féle kommunikációs tér

Bevezetőmben a jelentés-szkepticizmussal szembeni davidsoni stratégia kiindulópontjaként jellemeztem azt a szemléletváltást, amikor Davidson a „mit jelent?” kérdést a „mit kell egy beszélőnek tudnia, hogy megértesse magát?” kérdéssel helyettesíti. Dolgozatom hátralévő részében erre a kérdésre fogok koncentrálni.

- Először nyomon követem azt az elhúzódó vitát, ami Davidson és Dummett között bontakozott ki a nyelvhasználat társadalmi elfogadottsága és a jelentés összefüggései kapcsán. Davidson ennek során igyekszik cáfolni, hogy a nyelvi konvenciók ismerete és elfogadása szükségszerű eleme a jelentés magyarázatának. A vita bemutatásakor rámutatok, hogy a Davidson és Dummett közti nézeteltérés elsősorban azon davidsoni jelentés-kritérium eltérő értelmezéséből ered, amely a fogalomalkotási folyamat oksági-történeti láncba való beágyazottságát tételezi.
- Ha a nyelvi konvenciókból nem, akkor honnan nyerhető a jelentés? Radikális interpretáció elméletében Davidson ennek feltételeit sorolja fel. Visszacsatolva a Tarski-

¹⁴⁵ U.o. 390.

féle igazságelmélethez, arról fogok írni, hogy Davidsonnak miért szükséges a radikális interpretáció kidolgozása során Tarski elméletén módosítani. A módosítás következtében az igazság fogalma Davidsonnál nem definiált, hanem primitív fogalommá lesz. Meglátásom szerint ezzel a lépéssel mód nyílik a fennemlített „nincsen jelentése, mégis igaz” mondatban megnyilvánuló zavar feloldása.

Mindkét rész végén felteszem a kiinduló kripkei kérdést, s amint látni fogjuk, elfogadható választ a kérdésre Davidsontól akkor és csak akkor nyerhetünk, ha sikerül a kommunikációs térről szóló elméletében működésbe hozni filozófiájának egészen tág struktúráját.

3.1. A nyelvi konvenciókból nyert jelentés-meghatározás kritikája

3.1.1. Konvencionális és nem konvencionális nyelvhasználat

Amennyiben a nyelvhasználatot tekintjük a jelentés forrásának, akkor az egyik legfontosabb tisztázandó kérdés, hogy miben is áll annak a nyelvnek a lényege, amelynek a használata során szert tehetünk a jelentésre. Davidson felhívja a figyelmet arra, hogy komoly korrekcióra szorul a nyelvtudás általánosan elfogadott, standard ideája, s erőteljes érvekkel mutat rá azokra a pontokra, amelyeket tarthatatlannak és védhetetlennek gondol a nyelvről alkotott felfogásban, amennyiben a nyelvhasználat és a nyelvi jelentés kapcsolatát szükségszerűnek ítéljük.

A nyelvhasználat és a jelentés összefüggéseinek vizsgálatakor Davidson azokat a nyelvi jelenségeket állítja középpontba, amelyek világosan megmutatják, hogy vannak olyan esetek, amikor a kommunikáló felek eltérő nyelvet ismernek és használnak, a megértés mégis létrejön közöttük, valamint vannak olyan esetek is, amikor a standard használattól igencsak távol eső jelentések bukkannak fel, de a megértésnek szemmel láthatóan ekkor sincs akadály.¹⁴⁶ Korábban már jeleztem, hogy Davidson nem tartja feltétlenül szükségesnek, hogy a kommunikáló felek azonos szavakkal fejezzenek ki azonos dolgokat,

¹⁴⁶ Davidson több tanulmányában is foglalkozik a nyelvi konvenciók és a jelentés összefüggéseivel. Az egyik legfontosabb, általam kiindulópontként használt írása: Davidson, Donald, “A Nice Derangement of Epitaphs”, [1986] *Truth, Language, and History*, Oxford, Clarendon Press, 2005. Dummett élesen bírálta Davidson nézeteit: Dummett, Michael, “A Nice Derangement of Epitaphs: Some Comments on Davidson and Hacking”, LePore, Ernest (ed.), *Truth and Interpretation: Perspectives on the Philosophy of Donald Davidson*, Cambridge, Blackwell, 1986. Dummett kritikáját Davidson nem hagyta válasz nélkül: Davidson, Donald, “The Social Aspect of Language”, *Truth, Language, and History*, Oxford, Clarendon Press, 2005. (Első megjelenés 1994.) Dummett álláspontja azért hangsúlyos számomra, mert Kripkéhez és Putnemhez hasonlóan a konvenciókra épülő nyelvhasználatnak döntő jelentőséget tulajdonított a jelentés eredetének kutatásakor. A következőkben nyomon követem a nyelvi konvenciók és a jelentés összefüggései körül kibontakozó Davidson-Dummett vitát, és ennek bemutatása során természetesen más munkák és szerzők is felbukkannak majd.

azt viszont elengedhetetlennek értékeli, hogy értelmezni tudják egymást. A „Water!” felkiáltás bizonyos helyzetben éppenséggel nem azt jelenti, hogy víz van, hanem pont ellenkezőleg, azt, hogy tűz van. Hogyan is működik ilyenkor a nyelv?

A humorban, a szójátékban, az iróniában az a különös, hogy nem okoz gondot megérteni a beszélőt azon a standardtól eltérő módon, ahogyan az illető szeretné. A hallgató egyszerűen észreveszi és megéri, hogy a szó szerinti értelmezés nem lehet a szándékolt értelmezés. Mindez azt a tényt állítja előtérbe, hogy a konvenciók használatára épülő nyelvhasználat nem minden jelentéssel tud elszámolni, hiszen gyakran nyilvánvaló különbség van a beszélő által szándékoltan megjelenő és a szó szerinti, konvencionális jelentés közt. Davidson rámutat, hogy a különbség magyarázatának feltárásához módosítani kell bizonyos közhelyszerűen elfogadott nézeteket arról, hogy mit is jelent „nyelvet tudni”, mi is az a természetes nyelv. A feltárás során pedig kiemelt figyelmet kell fordítani annak a kifejtésére, hogy mi szó szerinti jelentéssel bír, mi konvencionális a nyelvben.

Hogyan adható meg a 'szó szerinti' kifejezés jelentése? Davidson 'első jelentésnek' nevezi a 'szó szerinti' kifejezést, utalva arra, hogy ennek a jelentésfajtának kulcsszerepe lehet a konvencionális és az attól eltérő jelentések megértésnek magyarázatában. Durván fogalmazva az első jelentés az, ami először merül fel az interpretáció során. Hol mutatkozik meg? Mindenekelőtt egy partikuláris beszélő partikuláris alkalomkor kimondott szavára, mondatára alkalmazzák. Az nem lehet kérdéses, hogy ha valami, akkor a 'szó szerinti' jelentés konvencionális jegyekkel kell, hogy rendelkezzen. Amennyiben az adott partikuláris alkalomkor a beszélőt a hallgatóság 'normál' vagy 'standard' módon érti, úgy az első jelentés nem más, mint amit egy aktuálisan használt szótár tartalmaz (pl. a Webster-szótár).

Davidson szerint egy kommunikációs szituáció kiindulási pontja mindenekelőtt az a szándék, amellyel meg akarjuk a másikat érteni, valamint az, amellyel magunkat kívánjuk mások számára érthetővé tenni. Az első jelentés szoros kapcsolatban áll az elsődleges szándékkal. Kétféle, beszélői és hallgatói szándékról, és a kétféle szándék közös metszetéről beszélhetünk. Mivel a beszélő szándéka szükségképpen az – fejt ki Davidson –, hogy a hallgatóság megragadja az elsődleges jelentést, ezért semmi sem vész el az elsődleges jelentés vizsgálata során, ha arra a tudásra illetve képességre összpontosítjuk figyelmünket, amellyel a hallgatónak kell rendelkeznie a beszélő értelmezésekor. A beszélő és értelmező tudásának pontosan olyan mértékben kell egyeznie, amilyen mértékben a hallgató azt érti meg, amit a beszélő megértetni szándékozik. Davidson ennek megfelelően megállapítja,

hogy a beszélő olyan típusú adottságai, amelyek meghaladják az értelmező megértő képességeit, nem képezhetik a vizsgálat tárgyát.¹⁴⁷

Davidson ezen a ponton utal a saját és Paul Grice felfogása közti különbségre-azonosságra. Davidson felfogása annyiban közös Grice-ével, hogy a jelentés Davidson szerint is az intenciótól függ, azaz csakis ott beszélhetünk jelentésről ahol a megértés intencióval párosul. Davidson ugyanakkor hangsúlyozza, hogy az általa kifejtett jelentés fogalom nem azonos Grice-ével, mivel Grice szerint nem minden intenció foglal magába jelentést, márpedig Davidson jelentés felfogása a megértés fogalmán nyugszik. „A megértés ad életet a jelentésnek.” Vagyis Davidson nem foglalkozik azokkal az intenciókkal, amelyek nem hozhatók összefüggésbe a jelentéssel és a megértéssel.¹⁴⁸

Davidson javaslata szerint Grice nem természetes jelentése lehetne a kiindulópont ahhoz a vizsgálódáshoz, melynek során az első jelentés nyelvre vonatkozó körvonalait megrajzolhatnánk.¹⁴⁹ A nem-természetes jelentés bizonyos jeleket vonatkoztat bizonyos szándékolt értelmezésekre. Vajon mivel kell ezt az általános képet kiegészíteni, amikor az első jelentést próbáljuk elhelyezni a nyelvi jelentés általánosabb és szélesebb keretei közt? A szokásos válasz e kérdésre az, hogy a nyelv esetében a hallgató és a beszélő egyazon komplex elméleti rendszeren osztozik. Ez a rendszer egyrészt lehetővé teszi a kifejezések közti logikai kapcsolat artikulációját, másrészt magyarázatot nyújt arra a képességre, amelynek révén az újonnan megjelenő kifejezések értelmezhetővé válhatnak.

Ezt az általános választ bizonyos mértékben Davidson is elfogadhatónak tartja. A kérdés az, hogy meddig is terjed ez a bizonyos mérték. Ennek megállapítására Davidson három fő irányvonalat határoz meg vizsgálódási területként, amelyek az első jelentés feltételeit rögzítik. Ezek szerint az első jelentés legyen 1. szisztematikus, 2. megosztott (*shared*), 3. befogadásra előkészített (*prepared*).

¹⁴⁷ “What the speaker knows must correspond to something the interpreter knows if the speaker is to be understood, since if the speaker is understood he has been interpreted as he intended to be interpreted. The abilities of the speaker that go beyond what is required of an interpreter – invention and motor control – do not concern me here.” [Amit a beszélő ismer, annak összhangban kell lennie azzal, amit az értelmező ismer, már amennyiben megérti a beszélőt, mivel ha érti a beszélőt, akkor azt érti, ami a beszélő szándékában áll. A beszélő azon képességeivel, amelyek meghaladják az értelmezővel szemben támasztott elvárásokat – invenció és motorikus kontroll – itt nem foglalkozom.] Davidson, Donald, “A Nice Derangement of Epitaphs”, *Truth, Language, and History*, Oxford, Clarendon Press, 2005. 92.

¹⁴⁸ Vö.: Grice, Paul, „Jelentés”, *Nyelv – Kommunikáció – Cselekvés*, Pléh Csaba, Síklaki István, Terestyéni Tamás (szerk.), Budapest, Osiris Kiadó, 1997. 188-197.

¹⁴⁹ Grice itt összegzett nézeteit Davidson a következő helyen tárgyalja: Davidson, Donald, “A Nice Derangement of Epitaphs”, *Truth, Language, and History*, Oxford, Clarendon Press, 2005. 93-96.

1. *Az első jelentés szisztematikus.* Egy kompetens beszélő vagy értelmező egy megnyilatkozást (*utterance*) részeinek vagy szavainak szemantikai sajátosságai, és struktúrája alapján tud értelmezni. Szisztematikus kapcsolatnak kell fennállni a megnyilvánulások jelentései közt.
2. *Az első jelentés megosztott.* A beszélőnek és értelmezőnek a sikeres kommunikáció érdekében osztania kell az értelmezés azon módján, azaz azon a szisztémán, amelyet az 1. pont magában foglal.
3. *Az első jelentést megtanult konvenciók és szabályok vezérlik.* A beszélő és értelmező szisztematikus tudása vagy kompetenciája konvencionális karakterrel rendelkezik. Ez a tudás illetve kompetencia az értelmezési alkalmak folyamán sajátítható el.

Davidson számára nem kétséges, hogy igen sok nehézség merül fel a fenti három feltétel kapcsán. Például gyakran ugyanazon szó egyszerre több szemantikai szerepet is betölthet, így az a megnyilatkozás, amely tartalmazza az illető szót, nem értelmezhető egyértelműen, legalábbis a fenti feltételek alapján. Egyáltalán nem tűnik plauzibilisnek az az elvárás, hogy lehetséges szigorú szabályt nyújtani az értelmezésekhez.

Davidson hangsúlyozza, hogy véleménye szerint Paul Grice tette a legtöbbet azért, hogy az itt felmerülő kételyek valamelyest tisztázódjanak. Különösen akkor, amikor rámutatott, hogy fontos különbséget tenni a szavak betű szerinti (amit Davidson első jelentésnek nevez), és burkolt (*implied, implicated*) jelentése közt. Grice arra törekedett, hogy felkutassa azokat az általános princípiumokat, amelyek alapján képesek vagyunk a burkolt jelentések megfejtésére. Vajon hogyan tudnánk értelmezni vagy módosítani a fenti három feltételt a szójátékok, mint a burkolt jelentések emblemikus képviselőinek az esetében? – teszi fel Davidson a kérdést.

Az 1. alapelv megköveteli egy kompetens értelmezőtől, hogy olyan mondatokat is tudjon értelmezni, amelyet korábban még sohasem hallott. Az 1. pontban megfogalmazott rendszert felfoghatjuk egy olyan gépezetnek, amelynek bemenete valamely megnyilatkozás, kimenete pedig egy erre vonatkozó interpretáció. Davidson szerint ennek a gépezetnek egyfajta modelljét nyújtja egy olyan igazságelmélet, amelynek keretét Tarski igazságdefiníciója adja. Ez biztosítja az összes lehetséges megnyilvánulás igazságfeltételeit, amely rekurzív jellegű. (Davidson több írásában is amellet érvel, hogy ez az elmélet elégséges az interpretációhoz.¹⁵⁰)

¹⁵⁰ Ld.: különösen a következő egész fejezetet: Davidson, Donald, "Radical Interpretation", *Inquires into Truth and Interpretation*, Oxford, Clarendon Press, 1984. 123-179.

A második feltétel kimondja, hogy szükséges az interpretáció szisztematikus módszerű osztozni. Az osztozás az jelenti, hogy amilyen elméletet használ az értelmező a szöveg értelmezése során, a beszélő ugyanazt (vagy azzal ekvivalens) elméletet kell, hogy használjon beszédének megnyilatkozásakor. Nyilvánvaló – teszi hozzá Davidson –, hogy nem követelmény az, hogy a beszélő és értelmező azonos nyelvet használjon.¹⁵¹ Természetesen óriási könnyebbség, ha azonos a nyelv, de az osztozás elve pusztán annyit kíván, hogy a beszélő és az értelmező a beszélő által kimondott szó értelmezésén osztozzon. Davidson mindazonáltal nem gondolja, hogy az 1. és a 2. pont inkompatibilis lenne a szójátékok megértésével. Ez a probléma akkor jelenik meg, amikor az 1-est és a 2-est kombináljuk a 3-dikkal.

Mielőtt a 3. pont közvetlen tárgyalására térne, Davidson egy zavart kíván eloszlatni. Ez a zavar ahhoz a nevezetes megkülönböztetéshez kapcsolódik, amit Keith Donnellan állapított meg a határozott leírások kétféle használatáról.

3.1.2. Keith Donnellan esete Humpty Dumptyval

Tekintsük először a) a referenciális használatot. Davidson ezt a következő módon szemlélteti: amikor Jones azt mondja, hogy „Smith gyilkosa örült”, akkor ez azt jelenti, hogy egy bizonyos ember, akit Jones Smith gyilkosának tart, örült. Keith Donnellan azt állítja, hogy ha az az ember, akiről Jones azt tartja, hogy megölte Smith-t, ténylegesen nem is ölte meg, Jones akkor is arra az emberre referál, aki az elméjében megjelenik, és ha az az ember valóban örült, akkor Jones valamiféleképp igazat mondott.

Használhatja azonban valaki ugyanezt a mondatot („Smith gyilkosa örült”) – folytatja Donnellan – b) tulajdonító módon (*attributively*), amikor azt akarja állítani, hogy Smith gyilkosa, legyen az bárki is, örült. Ebben az esetben viszont, ha senki se ölte meg Smith-t, a beszélő nem mond igazat, és nem is referál senkire.

Alfred MacKay¹⁵² azt veti Donnellan szemére, hogy ezzel a nézettel a jelentés „Humpty Dumpty” elvét fogadja el, mely szerint egy szó azt jelenti, amit a használatkor épp választok

¹⁵¹ “[T]he interpreter uses the same (or an equivalent) theory to guide his speech. For the speaker, it is a theory about how the interpreter will interpret him. Obviously this principle does not demand that speaker and interpreter speak the same language.” [Az értelmező azonos (vagy ekvivalens) elméletet használ beszédkor. A beszélő számára ez egy arról szóló elmélet, ahogyan őt az értelmező értelmezi. Nyilvánvaló, hogy ez az alapelv nem követeli meg, hogy a beszélő és az értelmező azonos nyelvet beszéljen.] Davidson, Donald, “A Nice Derangement of Epitaphs”, *Truth, Language, and History*, Oxford, Clarendon Press, 2005. 96.

¹⁵² MacKay, Alfred, “Mr. Donnellan and Humpty Dumpty on Referring”, *The Philosophical Review*, 77, 1968. 197-202.

neki.¹⁵³ Donnellan ezzel szemben úgy érvel,¹⁵⁴ hogy az intenciók kapcsolódnak a várakozásokhoz, azaz a beszélő nem kívánhat egy olyan jelentést a kimondott szavainak, amelyekről nem hiszi, hogy a hallgatóság úgy érti, ahogyan ő azt szeretne volna (itt felbukkan Grice-féle kör, jegyzi meg Davidson).

Davidson elfogadja Donnellan válaszát, és egyetért a kétféle használat megkülönböztetésével (bár szerinte sokkal több van, mint kettő), ugyanakkor nem fogadja el Donnellan egyes nézeteit. Davidson itt elsősorban arra gondol, hogy Donnellan szerint megváltoztatható a jelentés, ha a változás nyomon követhető. A probléma az, hogy Donnellan eredeti megkülönböztetése ezzel nem tud mit kezdeni. Annak értelmében ugyanis éles különbség van aközött, 1. amit a *szavak* jelentenek, amire referálnak, és 2. amit a *beszélő* ért alattuk, amire a beszélő referál. Donnellan végül is azt állítja, hogy Jones igazat mond, miközben a mondat, amit mond, hamis. Igazat mond egy hamis mondat használatával – az irónia és a metafora szándéka szerint mindig is ezt teszi. Egy koherentista elmélet nem engedné meg, hogy Jones mondata ilyen körülmények közt igaz legyen; Jones sem gondolkodhatna így, ha ismerné a tényeket. Magyarán Jones hite arról, hogy ki gyilkolta meg Smith-t, nem változtathatja meg az általa használt mondat igazságértékét, sem a mondat szavainak referenciáját.

Egy zárt közösség, ahol mindenki tudja a másik nevét, nos, egy ilyen szemantikai paradicsomot is rögvest lerombol egy új becenév, egy új látogató, vagy valamelyik név kimondására vonatkozó tilalom felbukkanása. Davidson nem hiszi, hogy bármely, nevekre vonatkozó elmélet kezelni tudná azt a problémát, amelyet Donnellan és Davidson dolgozatának rejtőzködő hőse, Mrs. Malaprop¹⁵⁵ általánossá tesz. Nincsen olyan szó, amit ne lehetne konvertálni egy tudatlan vagy bolond beszélő új nyelvhasználatához, s ez Davidson számára egyértelműen jelzi, hogy az ilyen értelemben felfogott nyelvhasználat önmagában nem tud elszámolni a referenciával.

¹⁵³ A Humpty Dumpty elv Lewis Carroll klasszikus soraira utal: “I don't know what you mean by ‘glory,’” Alice said. Humpty Dumpty smiled contemptuously. ‘Of course you don't – till I tell you. I meant ‘there's a nice knock-down argument for you!’” ‘But ‘glory’ doesn't mean ‘a nice knock-down argument,’” Alice objected. ‘When I use a word,’ Humpty Dumpty said in a rather a scornful tone, ‘it means just what I choose it to mean – neither more nor less.’” [Nem tudom, hogy mit értesz a ‘dicsőség’ alatt’, mondta Alice. Humpty Dumpty gőgösen mosolygott. ‘Persze hogy nem – míg meg nem mondom. Azt értem alatta, hogy ‘van számodra egy remek cáfolat.’ ‘De a ‘dicsőség’ nem egy ‘remek cáfolatot’ jelent,’ ellenkezett Alice. ‘Amikor én használok egy szót’ mondta Humpty Dumpty kissé lenéző mosollyal ‘akkor az pont azt jelenti, amilyen jelentést választok neki – sem többet, sem kevesebbet.’] Carroll, Lewis, *Through the Looking-Glass*, 1872.

¹⁵⁴ Donnellan, Keith, “Putting Humpty Dumpty Together Again”, *The Philosophical Review*, 77, 1968. 213.

¹⁵⁵ És a névadó Mrs. Malapropon keresztül természetesen a malapropizmus nyelvi jelenség egésze.

3.1.3. Nyelvi kompetencia

Tekintettel arra a végtelenül bonyolult kérdésre, hogy hogyan tanulható meg az első nyelv, nos, ehhez képest Davidson mostani problémája egyszerű. Arra kíváncsi, hogy az az egyén, aki már ismer egy nyelvet, miképpen alkalmazza megértő készségét, ismeretét. Feltételezhető, hogy az illető már rendelkezik a fogalmak egy bizonyos készletével, és a nyelvi kommunikáció terén sem járatlan. Vajon miképpen írható le az ilyen típusú jártasság, azaz mit foglal magában az a kifejezés, hogy 'nyelvvvel rendelkezni'?

Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy az értelmező a beszéd tranzakciójának minden pillanatában elmélettel rendelkezik.¹⁵⁶ Davidson megkülönbözteti az elsődleges elméletet (*prior theory*), és a folyamatban lévő elméletet (*passing theory*).

Az elsődleges elmélet a hallgató oldaláról azt fejezi ki, hogy milyen mértékben illetve milyen módon van előzetesen felkészülve a beszélő megnyilvánulásainak értelmezésére, míg a folyamatban lévő elmélet azt mutatja meg, ahogyan az egyes megnyilvánulásokat aktuálisan értelmezi. A beszélő oldaláról az elsődleges elmélet nem más, mint amiről a beszélő azt hiszi, hogy az a hallgató elsődleges elmélete, míg a folyamatban lévő elmélet az, amit a beszélő szándékainak megfelelően a hallgató használ.

Milyen probléma származik ebből a megkülönböztetésből? – teszi fel a kérdést Davidson. A helyzet az, hogy amennyiben komolyan vesszük, akkor aláássa a kommunikációról és a nyelvi kompetenciáról általánosan elfogadott felfogást. Úgy tűnik, hogy a sikeres kommunikációhoz a beszélőnek és a hallgatónak csakis a folyamatban lévő elméleten kell osztozniuk. A fentiekkel összhangban ugyanis a folyamatban lévő elmélet nem más, mint egy olyan interpretáció, amit az értelmező aktuálisan használ egy megnyilatkozás értelmezésekor, valamint egy olyan elmélet, amely megfelel a beszélő szándékának, hogy hogyan is kell őt értelmezni. Az egyetértés (*agreement*) tehát ekkor a legnagyobb.

Az egyetértés és a megértés végtelen közeledése (*asymptote*) akkor jön létre, amikor a nyelvhasználók egymástól szükségképpen eltérő folyamatban lévő elméletei egybeesnek. Ugyanakkor a folyamatban lévő elmélet nem egyezhet meg általában egy értelmező nyelvi kompetenciájával, hiszen magában foglalja azokat a sikeres használatokat is, amelyek igen távol esnek a megszokottól, az általánosan elfogadottól (*ordinary*). Minden elhajlás (*deviation*) a szokásos használattól, amíg egyetértés van benne az adott pillanatban, a folyamatban lévő elmélet sajátossága.

¹⁵⁶ Davidson azért használja az elmélet fogalmát, mert az értelmező kompetenciájának leírása rekurzív megközelítést követel.

Nem kétséges, hogy bizonyos korábban elsajátított dolgok lényegesek a folyamatban lévő elmélet esetében, de ezek dolgok nem tekinthetők a folyamatban lévő elméletet jegyének, vagyis Davidson szerint a folyamatban lévő elmélet nem egy olyan elmélet, amely megfelel a természetes nyelv általánosan elfogadott kritériumainak. Egy ilyen nyelv ismerete akár haszontalan is lehet, mivel a folyamatban lévő elmélet ismerete nem más, mint annak ismerete, hogy hogyan értelmezendő egy partikuláris alkalomkor egy partikuláris megnyilatkozás. Egy ilyen ismeretnek pedig mindenképpen vannak megtanulhatatlan, a konvencióktól alapjaiban eltérő elemei.

Felmerül a kérdés, hogy az ad hoc jelleg miatt nevezhető-e egyáltalán elméletnek a folyamatban lévő elmélet? Davidson igennel válaszol, s válaszát azzal magyarázza, hogy amikor egy szó vagy kifejezés ideiglenesen vagy lokálisan átveszi egyik-másik szó vagy kifejezés szerepét, akkor annak egész terhét, az összes következményét, amely a más szavakhoz, kifejezésekhez, mondatokhoz fűződő logikai kapcsolatokban nyilvánul meg, a folyamatban lévő elmélet viseli.

Ha a folyamatban lévő elmélet nem, vajon az elsődleges elmélet megfelel-e a természetes nyelv általánosan elfogadott kritériumainak? Davidson szerint ennek nagyobb az esélye. Nagyobb, de nem elegendő, ugyanis több szembeötlő hiányosság észlelhető. Először is az elsődleges elmélet gyakorta nem megosztott és nincs is indok arra, hogy miért legyen megosztott, hiszen ez nem feltétele a sikeres kommunikációnak – figyeljük csak meg, hogyan működnek a szójátékok.

Továbbá, bármely általános keret, tekintettel a nyelvtanra, vagy a szabályra, amellyel a nyelvtan leírható, képtelen önmagában értelmezni a partikuláris megnyilvánulásokat. Egy általános keretelmélet kulcsot adhat bizonyos alkotórészek használatához, amelyek szükségesek az interpretációhoz, de nem képes az összes szükséges elemet megadni, mivel csődöt mond a partikuláris szavak és mondatok esetében, melyeket egy partikuláris beszélő mond ki. Az elsődleges elmélet tehát azért rossz, mert nem eléggé komplett. Davidson pontosan amellel érvel, hogy a sikeres kommunikáció során a beszélő és az értelmező *nem szükségszerűen* osztozik a nyelv szabályainak vagy konvencióinak ismeretén, mert igenis léteznek és működnek nem tanult, szabályok által nem vezérelt elemek a megértés során.¹⁵⁷

A keretelméletek különbözők a különféle beszélők esetében.

¹⁵⁷ “[W]hat interpreter and speaker share, to the extent that communication succeeds, is not learned and so is not a language governed by rules or conventions known to speaker and interpreter in advance; but what the speaker and interpreter know in advance is not (necessarily) shared, and so is not a language governed by shared rules or conventions.” [Amiben az értelmező és a beszélő a sikeres kommunikációs érdekében részesedik, az nem megtanult, így nem az értelmezőnek és a beszélőnek a szabályok és konvenciók által

A kommunikáció képessége az a képesség, melynek révén valaki érthetővé tudja magát tenni, és képes megérteni a másikat. Ha szemrevételezzük ennek a képességnek a struktúráját, akkor – állapítja meg Davidson – felismerjük, hogy igencsak távol kerültünk a nyelvtudás standard ideájától. Felfedezzük azt a következetes viselkedést, amelynek a közös forrása nem tanulható, áthágja a konvenciók határait. Davidson álláspontja szerint sem az elsődleges, sem a folyamatban lévő elmélet nem világosít fel afelől, hogy mi is az, amit egy személy a nyelv ismeretekor tud, továbbá egyik elmélet sem mond semmit sem a beszélő, az értelmező nyelvi kompetenciájáról. Van egyáltalán olyan elmélet, ami mindezt jobban megtenné? Talán az a helyzet, hogy egy nyelv lényegének beható ismerete korántsem egy partikuláris szótár, vagy részletes nyelvtan ismerete.

Davidson végül is azt javasolja, hogy tekintsünk úgy a nyelvi képességre, mint ami fokozatosan közelít a folyamatban lévő elmélethez. Ha a nyelvi képességet így fogjuk fel, akkor észre kell vennünk, hogy elhagyjuk nemcsak a nyelv közismert fogalmát, hanem eltöröljük a határt a nyelv ismerete és általában a világban vezető utunk (életformák) ismerete között. A folyamatban lévő elmélethez érve nincsenek szigorú értelemben vett szabályok. Csak elmésség, szerencse és bölcsesség révén tudjuk alkalmazni privát szótárunkat és nyelvtanunkat, megismerve mások álláspontját, az ütközések szabályaiból kiszámolva és összeállítva az adott helyzethez leginkább illeszthető szótárt.

Visszatérve a kiinduló problémára, amellyel Davidson itt birkózik, megállapítható, hogy maga a probléma akkor keletkezett, amikor feltettük, hogy a kommunikáció alapját a beszélő-értelmező között megosztott szabályok, konvenciók, előírások biztosítják. Csakhogy, úgy tűnik, nincsen olyan módszer vagy elmélet, amely betölthetné ezt az alapvető szerepet. A probléma megoldása világos. A nyelvi kommunikációban egyszerűen semmi sem felel meg annak a nyelvi kompetenciának, amelyet általában így summáznak: 1-3 princípiumok. Fel kell tehát adni az ezekben foglaltakat.

Az 1. és 2. princípium talán még megmenthető, ha a szokásostól eltérően értelmezzük, de a 3. tarthatatlan, és egyáltalán nem világos, hogy mivel is lehetne pótolni. Davidson arra a következtetésre jut, hogy nincs olyan dolog, hogy nyelv, már amennyiben a nyelv alatt olyasmit értünk, amit a filozófusok és nyelvészek feltételeznek. Ezért nincs olyan dolog, amit meg lehetne tanulni, el lehetne sajátítani. Fel kell adni azt az eszmét, amely szerint a nyelv világosan meghatározott, közös struktúra, amit a nyelvhasználók elsajátítanak és

vezérelt nyelvről szóló előzetes tudása; hanem mivel amit az értelmező és a beszélő előzetesen tud abban nem (szükségszerűen) részesednek, így az nem a szabályok és konvenciók által vezérelt nyelv;] Davidson, Donald, "A Nice Derangement of Epitaphs", *Truth, Language, and History*, Oxford, Clarendon Press, 2005. 105-106.

alkalmaznak különféle helyzetekben. Röviden: fel kellene végre adni azt a szándékot, hogy a kommunikációt a konvenciók alapján magyarázzuk.¹⁵⁸

3.1.4. Dummett kritikája

Korábban már jeleztem, hogy Davidson következtetéseit Dummett éles kritikával illette.¹⁵⁹

A kritika fő csapásiránya a társas és az egyéni nyelvhasználat eltérő megítélése.

Mivel Davidson szerint a kommunikáció nem magyarázható a konvenciók alapján, így felmerül a kérdés: vajon milyen mértékben szorul háttérbe a nyelv társas jellege? Egyáltalán: a konvenciók prioritásának elvetése egyúttal a nyelv társas jellegének, a társas jelleg prioritásának az elvetését is jelenti? Fogalmilag melyik az elsődleges: a nyelv társas vagy az egyéni (*idiolect*) használata? Ha az utóbbi, akkor a társadalmi normák esetleges hiánya igencsak megnehezíti a sikeres, szükségszerűen több szereplőre épülő kommunikáció magyarázatát. Ha az előbbi, akkor a norma és gyakorlat közti kapcsolat tisztázatlanságának a veszélye fenyeget – mutat rá Davidson.

Michael Dummett kritikája szerint Davidson, az egyéni nyelvhasználat hangsúlyozásával, Wittgenstein privátnyelvre vonatkozó tiltásába ütközik. Davidson ezzel szemben azt állítja, hogy Dummett, a társas nyelvhasználat elsőbbségének hirdetésével, az amúgy valóban lényeges társas karaktert rosszul helyezi el a nyelvi viselkedés általános keretei közt. Dummett különösen ezt a davidsoni konklúziót kifogásolja: „Nincsen olyasféle dolog, mint a nyelv”¹⁶⁰ Hogyan lehet egyáltalán ilyen képtelen eredményre jutni? – teszi fel a kérdést.

Nézzük először Davidson és Dummett nézetének közös pontjait. Davidson álláspontja szerint, miként Dummett, úgy ő is ragaszkodik ahhoz a tézishoz, hogy a verbális viselkedés szükségképpen társas jellegű. Mint fogalmaz, egyáltalán nem is létezhetne olyan valami, mint a nyelv, ha a nyelvhasználati szituációban nem lenne egynél több személy. Davidson és Dummett itt megnyilvánuló egyetértésének közös pontja az az alapvető wittgensteini nézet – állítja Davidson –, mely szerint a társadalmi környezet nélkül nem lehetne

¹⁵⁸ “[W]e should try again to say how convention in any important sense is involved in language; or, as I think, we should give up the attempt to illuminate how we communicate by appeal to conventions.” [Megpróbálhatjuk ismét mondani, hogy a konvenciót a nyelv akármilyen fontos értelemben magába foglalja; vagy, ahogyan én gondolom, fel kellene adni abbéli szándékunkat, hogy konvenciókból nyerjük a magyarázatot, hogy miképp kommunikálunk.] U.o. 107.

¹⁵⁹ Dummett, Michael, “A Nice Derangement of Epitaphs: Some Comments on Davidson and Hacking”, LePore, Ernest (ed.), *Truth and Interpretation: Perspectives on the Philosophy of Donald Davidson*, Cambridge, Blackwell, 1986. 459-476.

¹⁶⁰ Davidson, Donald, “A Nice Derangement of Epitaphs”, *Truth, Language, and History*, Oxford, Clarendon Press, 2005. 107.

elfogadható magyarázatot találni a szavak téves használatára. Ott azonban már elágaznak az utak, ahogyan erről a társadalmi környezetről gondolkodnak. Davidson hangsúlyozza, hogy ő maga sohasem tagadta azt, miszerint a gyakorlatban az emberek megtanulták a szavak és a szintaktikai szerkezetek hasonló módon való alkalmazását. Azt viszont igenis tagadja, hogy ez szükséges és elégséges feltétele lenne a sikeresen lebonyolított kommunikációnak.¹⁶¹

Mire is összpontosít ekkor Davidson? Arra, hogy mi kell szükségszerűen a nyelvi kommunikációhoz. Álláspontja szerint erős érvei vannak amellett, hogy kétségbe vonja egy közös nyelvi alap megosztására, az abból való közös részesedésre épül kommunikációs struktúra alapvető és szükségszerű jellegét. Felhívja a figyelmet arra az egyszerű tényre, hogy nincs két olyan ember, akiknek a szótára egybevágó lenne. A társalgás során új nevekkal, szavakkal szembesülhetünk. Továbbá ott vannak a szójátékok, melyeket értünk, ahogyan a nyelvbtlásokat, a hibákat, az erős dialektusokat is – mindezek nem okoznak gondot a kommunikáció során.

Először is azt veti Dummett szemére, hogy szűk jelentést ad az 'interpretáció' fogalmának. Elutasítja Dummettnek azt az állítását, hogy amikor megértjük a beszélőt, akkor az ő szavait a sajátunkra fordítjuk, s hogy egy szó vagy kifejezés interpretációja mindig egy másik szó vagy kifejezés lenne. A fordítás nem része annak a beszélő és hallgató közt zajló tranzakciónak, amelyet Davidson interpretációnak nevez.

Hasonló módon zavar támadhat Davidson 'elmélet' szóhasználatával kapcsolatban. Dummett problémaként felveti, hogy nem tehetünk egyenlőségjelet a gyakorlati ismeret és a gyakorlati ismeretről szóló elméleti tudás közt.¹⁶² Davidson szerint ebben egyetértés van köztük. Sem a beszélő, sem a hallgató nem rendelkezik a gyakorlat során semmiféle implicit tudással vagy elmélettel. Az elméletre kizárólag akkor van szükség, amikor le akarjuk írni képességeiket, megnyilatkozásaikat.

¹⁶¹ "I did not deny that in practice people usually depend on a supply of words and syntactic devices which they have learned to employ in similar ways. What I denied was that such sharing is sufficient to explain our actual communicative achievements, and more important, I denied that even such limited sharing is necessary." [Nem tagadtam, hogy a gyakorlatban az emberek általában a szavak és a szintaktikai egységek olyan alkalmazásától függnnek, amelyet hasonló módon tanultak meg használni. Amit tagadok, az az, hogy az efféle részesedés kielégítő magyarázatot nyújt aktuális kommunikációs teljesítményeinkhez, és ami fontosabb, hogy az így meghatározott részesedés szükségszerű.] Davidson, Donald, "The Social Aspect of Language", *Truth, Language, and History*, Oxford, Clarendon Press, 2005. 110.

¹⁶² Dummett, Michael, "A Nice Derangement of Epitaphs: Some Comments on Davidson and Hacking", LePore, Ernest (ed.), *Truth and Interpretation: Perspectives on the Philosophy of Donald Davidson*, Cambridge, Blackwell, 1986. 476.

3.1.5. Azonos nyelvet beszélni

Ha a fordítást vonatkoztatjuk annak meghatározására, hogy mit is értünk az 'azonos módon beszél' alatt, akkor – ismeri el Davidson – kaphatunk olyan értelmezést, hogy a kommunikáció megköveteli a közös gyakorlaton való osztozást. Csakhogy ez nem az, amit bárki a nyelven való osztozásnak nevezhetne, azaz a kölcsönös megértés nem feltétlenül jelenti a szabályok, a konvenciók készlete felett való osztozást.

Vajon mit jelent az 'azonos' fogalom az 'azonos módon beszél', 'azonos nyelvet beszél' kifejezésekben? Ez a kérdés a 'hasonlóság' nehéz filozófiai fogalmához vezet, hiszen az azonos nyelvet beszélőknek valamilyen módon hasonlítani kell magukat a másikkhoz. Ahogyan Warren Goldfarb hangsúlyozza – Wittgensteint hivatkozva –, a szabálykövetéssel kapcsolatos összes probléma valamilyen módon visszavezethető az azonosság paradigmájára, arra, hogy mi számít azonosnak.¹⁶³

Davidson három szempontból fejt ki nézeteit:

1. A nyelvet beszélők társadalmi normák iránti felelőssége.

A lényeg, és egyúttal a nehézség a szavak 'elfogadott' jelentése iránti kötelezettségben (*obligation*) van. Számptalan mód és példa található ugyanis arra, hogy az elfogadottól eltérően használják szavakat – olykor szándékosan (költők), olykor szándékuk ellenére (gyerekek, idegen nyelvet használók) –, mégis érthető a jelentés. Olyan ez – mondja Davidson –, mintha egy fogadáson rossz villát kapunk: feltaláljuk magunkat, és előbb-utóbb boldogulunk vele, tudjuk használni.

Mindebből persze nem következtethetünk arra, hogy fölösleges lenne nyelvet tanulni. A türelem a szélsőségesen egyéni nyelvhasználattal szemben igencsak véges, de tisztán praktikus megfontolásokból. Fontos látni, hogy ha meg tudjuk értetni magunkat eltérve a társadalmi normáktól, akkor ez egyértelműen arra utal, hogy az elköteleződés nincs alapvető befolyással a jelentésre, a kommunikáció sikerére. Ahogyan Arisztotelész fogalmaz – idézi Davidson –: „[N]evetséges volna pl. azt mondani, hogy javát akarjuk a bornak, legfeljebb azt akarhatjuk, hogy megmaradjon, s aztán a miénk legyen;”¹⁶⁴ Vagyis ahogyan a bor esetében sem önmagáért akarjuk annak javát, úgy a nyelv

¹⁶³ “Wittgenstein emphasizes that any problem we find in rule-following will arise even with respect to what counts as the same.” [Wittgenstein hangsúlyozza, hogy a szabálykövetés kapcsán bármely probléma abban a vonatkozásban fog felmerülni, hogy mi számít azonosnak.] Goldfarb, Warren, “Kripke on Wittgenstein on Rules”, Alexander Miller and Crispin Wright (editors), *Rule-following and Meaning*, McGill-Queens University Press, 2002. 104. Wittgensteinnél ld. különösen 214-215§, Wittgenstein, Ludwig, *Filozófiai vizsgálódások*, Budapest, Atlantisz, 1992. 129. ford.: Neumer Katalin.

¹⁶⁴ Arisztotelész, *Nikomakhoszi etika*, Budapest, Európa kiadó, 1987. 1155 B 29-31. Ford.: Szabó Miklós.

esetében sem az a lényeg, hogy elköteleződünk a benne rejlő normák, szabályok, konvenciók iránt –, már amennyiben az a célunk, hogy úgy váljunk érthetővé, ahogyan azt szándékozzuk.

2. *Elméletileg* lehetséges olyan kommunikáció, melynek alapja nem a közös gyakorlat.

Davidson itt világosan megfogalmazza központi tézisé: a megosztott, közös gyakorlat nélküli kommunikáció elméleti lehetősége filozófiai jelentőséggel bír, mert egyértelműen jelzi, hogy a közös gyakorlat nem lényegi összetevője a jelentésnek és a kommunikációnak.¹⁶⁵ Ha ebben Davidsonnak igaza van, akkor hamisnak kell lennie Tyler Burge, Saul Kripke, Wittgenstein és Dummett állításainak. Az első kettő legalábbis bizonyosan ragaszkodott ahhoz a nézethez – jelenti ki Davidson –, hogy a beszéd társadalmilag elfogadott módja lényeges a verbális kommunikáció számára.¹⁶⁶ Davidson továbbá azt is fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy még a megnyilatkozások, kifejezések, szavak szó szerinti jelentése sem függ egyértelműen a megtanult, közös gyakorlatoktól, hanem sokkal inkább a közös általános információktól, a nem nyelvi szokásoktól, az 'életformától'.

3. Hogyan kezelhető az alapvető wittgensteini megkülönböztetés: valaki helyesen használja a szavakat, vagy pusztán azt gondoljuk, hogy helyesen használja.

Davidson szerint ennek megfejtése a legkeményebb kihívás. Egyetért Dummettel abban, hogy ez a probléma csakis a társadalmi kontextusra való tekintettel kezelhető. Nem értelmezhető az egyéni nyelvhasználat (*idiolect*) anélkül, hogy összevetnénk a közös használattal. Szükséges (bár nem feltétlenül minden esetben) egy norma, amely világossá teszi a nyelvhasználó számára, hogy mikor tévedt rossz útra. A beszéd társadalmilag elfogadott használati módja egy ilyen norma, de Davidson amellet érvel, hogy ez a norma nem mindig ad útbaigazítást a megértés folyamán. A beszédnek ugyanis korántsem kizárólagos célja sem az igazság, sem az olyan beszéd, amiről az vélhető, hogy mások is így teszik.

Davidson ezzel elékezett megoldási javaslata sarkpontjához: a szándék (*intention*) az, amit a jelentéssel ki akarunk fejezni, és nehezen érthető, hogy hogyan tagadhatja ezt bárki. Davidson számára ez az evidencia. Ez biztosítja azt a célt, amellyel minden

¹⁶⁵ "The theoretical possibility of communication without shared practices remains philosophically important because it shows that such sharing cannot be an essential constituent in meaning and communication." [A gyakorlaton való osztozás nélküli kommunikáció elméleti lehetősége filozófiai fontosságú marad, mert megmutatja, hogy az efféle részesedés nem lehet a jelentés és a kommunikáció lényegi alkotórésze.] Davidson, Donald, "The Social Aspect of Language", *Truth, Language, and History*, Oxford, Clarendon Press, 2005. 119.

¹⁶⁶ Wittgenstein kapcsán Davidson megjegyzi, hogy szíve szerint a felsorolásból kihagyná őt, és inkább 'Kripkenstein' mondana.

beszélőnek rendelkeznie kell a beszéd során, ennek mentén jön létre a norma, amellyel a kommunikáció szereplői számára mérhetővé, értékelhetővé válik a verbális viselkedés sikere. A jelentés végül is azokban a szituációkban bukkan fel – állapítja meg Davidson –, amelyben valaki szándékozza, feltételezi, elvárja hogy szavai egy bizonyos módon legyenek értve. Ezekben az esetekben mindenféle hezitálás nélkül nyilatkozunk meg. Létezik számos más értelmezése is az írott vagy verbális jelentésnek, de az összes többi erre vezethető vissza.

Figyeljük meg Davidson gondolatmenetének logikáját. Először azt mutatja meg, hogy a nyelvhasználat során van olyan megértés, amely azokra a deviáns alkalmazásokra vonatkozik, melyek kívül esnek mindenféle korábbi nyelvi normán, elváráson. Másodsor megállapítja, hogy a megértés szükségképpen összekapcsolódik a helyes, illetve helytelen nyelvhasználat megítélésének képességével. E kettőből az következik, hogy a helyes, illetve helytelen nyelvhasználat megítélésének alapját nem vehetjük konvenciókból, a korábban elfogadott nyelvhasználati szabályokból, hiszen értjük azt is, ami ezeken kívül esik. A sorrendet tehát szükségképpen fel kell cserélni. Nem azért van megértés, mert a kommunikáló felek egyazon nyelvi normát követnek, hanem azért lehetséges a norma követése, mert van előzetes, egyéni megértés. Nem a norma szabja meg a célt, amit a megnyilatkozóknak el kell érnie ahhoz, hogy érthetővé váljon, hanem a megértés és az érthetővé válás szándéka biztosítja az alapját annak, hogy a nyelvi normák, a közös, társadalmi elvárások egyáltalán létrejöhessenek. Előbb van tehát a megértés és megértetés személyes intenciója, és erre épülhet a nyelvhasználat társadalmi normája.

3.1.6. Egyéni nyelvhasználat és intenció

A sorrend fentebbi megfordítása első pillantásra Dummett vádját látszik igazolni: az egyéni nyelvhasználat hangsúlyozásával Davidson egyenesen szembe megy Wittgenstein privátnyelvre vonatkozó tiltásával. Nézzük meg azonban Davidson magyarázatát közelebbről.

Dummett támadja azt a nézetet, hogy a megértést a beszélő intenciójától tegyük függővé, kiváltképp attól az intenciótól, amely arra a hitre épül, hogy a hallgatóság miképp fogja értelmezni az ő megnyilatkozásait. Dummett szerint a jelentésük alapján kezeljük a nyelv szavait, s mindeközben nem foglalkozunk azzal, hogy a másik félnek milyen hitei vannak az

adott szót illetően. Davidson azonban rámutat, hogy Dummett és ő különböző értelemben használja ebben a vonatkozásban az intenció és a hit szavakat. Ő egyszerűen arra gondol, hogy nem lenne ésszerű szándékosan használni egy szót, ha nem hinnénk abban, hogy meg fogják érteni. Elfogadhatom azt, ahogyan másvalaki érteni fogja a szavaimat, csakhogy az elfogadás is a hit egy formája. Ha nem gondolnám, hogy megérthetnek, akkor valami mást mondanék, vagy jeleznék non-verbális módon.

Mindezek alapján világos, hogy Davidson azt a felfogást utasítja el (Dummett, Burge, Putnam), mely szerint a szavak rendelkezhetnek olyan jelentéssel, melyről sem a beszélő, sem a hallgató nem tud. Azt az elitista normát, mely szerint a jelentést, a szó használatát jobban tudja egy szótár, vagy egy magasabban képzett egyén, szakértő közösség, mint a kommunikációs szituáció aktuális résztvevői. Azt gondolja tarthatatlannak, hogy azok az emberek, akik nem a társadalom helyes sodrában élnek, valójában nem is tudják, hogy mit kellene érteni egy-egy jelentés alatt. Davidson olvasatában Dummettnek az az álláspontja, hogy a szavaknak önmagukban van jelentésük, függetlenül az aktuális beszélőktől, de nem függetlenül a társadalmi gyakorlat egészétől.¹⁶⁷ Ez viszont azt eredményezi – állapítja meg Davidson –, hogy egy partikuláris alkalomkor lehetővé válik, hogy a jelentés független legyen attól, amit a beszélő és a hallgató történetesen éppen tud. Davidson ezzel szemben elutasítja azt a lehetőséget, hogy a jelentés a konkrét kommunikációs szituációhoz képest odakint, a szituációtól független társadalmi gyakorlatban legyen. A társadalmi gyakorlat jelen vonatkozásban az ilyen szituációk összessége, nem pedig a szituációktól elvont, azokon túl és függetlenül meglévő absztrakt, idealisztikus és paradigmatiszta létező.

Az egyéni nyelvhasználat Davidson esetében korántsem jelent privát használatot. Ennek hangsúlyozása Davidson azon elköteleződésére vezethető vissza, amelyet igen szellemesen és szemléletesen fejez ki a Swampman (lápi-ember) érv.¹⁶⁸ A lápi-ember Davidson példájában önmaga replikánsa. Az előadott történet szerint az ingoványban egy villámcsapás következtében Davidson hirtelen elemeire esik szét, majd egy szerencsés véletlen következtében az összes részecske egy élettelen fában életre kel, Davidson replikánsaként. Davidson a példán keresztül azt igyekszik bemutatni, hogy a Swampman alapvetően abban eltérő, hogy nem rendelkezik a hitek, gondolatok, fogalmak azon oksági-

¹⁶⁷ “The view I am urging against Davidson is an adaptation of Alice’s picture, according to which words have meanings themselves, independently of speakers.” [A nézet, amelyet Davidsonnal szemben szorgalmazok, Alice képének egy adaptációja, mely szerint a szavak önmagukban rendelkeznek jelentéssel, függetlenül a beszélőktől.] Dummett, Michael, “A Nice Derangement of Epitaphs: Some Comments on Davidson and Hacking”, LePore, Ernest (ed.), *Truth and Interpretation: Perspectives on the Philosophy of Donald Davidson*, Cambridge, Blackwell, 1986. 472-3.

¹⁶⁸ Davidson, D. „Knowing One's own Mind” [1987] *Subjective, Intersubjective, Objective*, Oxford, Clarendon Press, 2001.19.

történeti láncával, amellyel az eredeti Davidson rendelkezett. Márpedig ez a történetiség alapvető követelménye azoknak a kapcsolatoknak a kialakításához, amelyek bennünket önmagunkhoz, másokhoz, a külvilághoz fűznek. Davidson felfogásában ezek a kapcsolódások biztosítják a gondolat- és jelentéstulajdonítás alapjait, amelyek nélkül megértés nem lehetséges.

Ha egy beszélő ésszerűen (*reasonable*) hisz abban, hogy egy bizonyos módon fogják érteni, és azzal a szándékkal beszél, hogy így is legyen értve, akkor mondhatjuk, hogy – elsődleges értelemben – azt értette, amit szándéka szerint várt, hogy értve legyen.¹⁶⁹ Az indokolható, az ésszerű hit igen alkalmazkodó, cseppfolyós fogalom. A helyzet az – fejt ki Davidson –, hogy akarhatjuk, hogy legyenek olyan emberek, akik a szándéka szerint értelmezik a beszélőt, és a beszélő ésszerűen hiheti, hogy ilyen személyhez beszél. És ésszerűbb az, ha ebben hiszünk, nem pedig abban, hogy a kommunikáció résztvevői nem hisznek a megértés és megértetés szándékában, annak megvalósíthatóságában. A lényege mindennek az, hogy a jelentés fogalma mit sem érne, ha nem léteznének a sikeres kommunikáció egyéni nyelvhasználatra épülő végtelen számú esetei, és bármilyen további használata a fogalomnak az efféle esetek meglétének függvénye, nem pedig az egyes eseteken túl tételezett szótáraké, általánosan elfogadott társadalmi gyakorlaté. Davidson tömören értékelve úgy fogalmaz, hogy amiképp Dummett érvelése a jelentés fogalmát, úgy az övé a megértés fogalmát előfeltételezi. Annak magyarázatához pedig, hogy Davidson érvelésében miért kerül első helyre a megértés fogalma, azt a problémát kell ismét szemügyre venni, melyről dolgozatomban *A nyelv társas jellege és a korrekció lehetősége* című részben már egy másik aspektusból írtam: a nyelvi tévedés azonosításának problémáját.

3.1.7. A kommunikációs háromszög működése

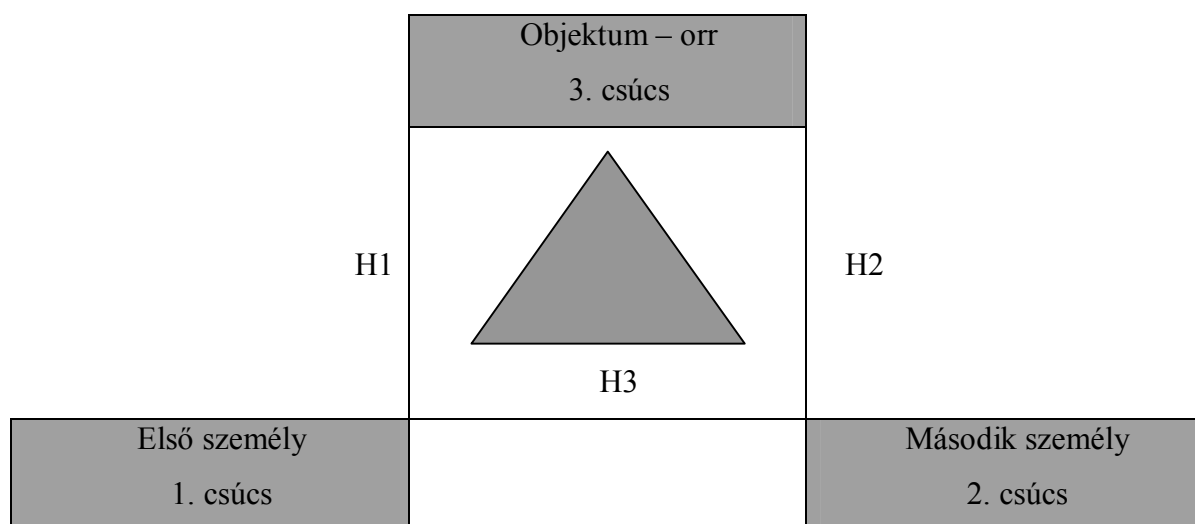
Vajon találhatunk-e kielégítő alapot a nyelvi tévedések azonosítására és kiszűrésére? Davidson és Dummett egyaránt központi problémaként kezeli a Wittgenstein-féle „szabályt követ, vagy csak úgy véljük, hogy szabályt követ” megkülönböztetést, a megkülönböztetést lehetővé tévő feltételek meghatározását. Davidson elfogadja, hogy a probléma kezelése során alapvető fontosságú a jelentés egy olyan felfogása, amelynek révén ellenőrizhetővé válik a folyamatosság, abban az értelemben, hogy egy adott beszéd folyamat egyes

¹⁶⁹ “[I]f a speaker reasonably believes he will be interpreted in a certain way, and speaks with the intention of being so understood, we may choose to say he means what (in primary sense) he would have meant if he had been understood as he expected and intended.” Davidson, Donald, “The Social Aspect of Language”, *Truth, Language, and History*, Oxford, Clarendon Press, 2005. 121.

elemeinek összhangban kell lenniük egymással. Egy gondolatnak, egy mondatnak értelmesen kell illeszkednie az őt megelőző és követő mondatokkal, gondolatokkal. Abban is egyetért – nemcsak Dummettel, hanem Kripkével és Wittgensteinnel is –, hogy a referencia meghatározásának a mikéntje döntő jelentőségű. Ezt követően viszont elválnak Davidson és Dummett útja. Dummett amellet érvel, hogy a közös társadalmi múltra visszatekintő folyamatként felfogott gyakorlat követelménye a wittgensteini kérdés megválaszolásának, ezzel szemben Davidson úgy gondolja, hogy a konkrét kommunikációs szituáción túlnyúló közös társadalmi gyakorlat nem szükségszerű feltétele a megértésnek, s ezen keresztül a helyes-helytelen nyelvhasználat megkülönböztetésének. Elegendő, ha a konkrét kommunikációs szituáció résztvevői többé-kevésbé hasonló és folyamatos módon kommunikálnak. Mit is jelent ez a 'többé-kevésbé hasonló kommunikáció' pontosan? Nézzük meg egy példán keresztül.

Dolgozatom első oldalain megrajoltam a Davidson-féle kommunikációs háromszög struktúráját, amit most működés közben figyelhetünk meg. Emlékeztetőül idézzük fel az ábrát, néhány módosítással igazodva a konkrét példánkhoz:

2. ábra

Tegyük fel – kezdi a példát Davidson –, hogy ahányszor csak az első személy az orrára mutat, a második személy azt mondja, hogy „orr” – azaz működésbe hozzuk H1-t és H2-t. Vajon miért tekinthetők a második személy verbális reakciói 'azonosnak', vagyis 'lényegében hasonlóknak' – azaz mi hozza működésbe H3-t? Mi rejtezik a H3 hasonlóság mögött? Wittgenstein azt mondja, hogy önmagában, privát úton senki sem tud különbséget tenni azonos, illetve azonosnak tűnő szituációk között – vagyis egy szoliptikus világban

nem válik azonosíthatóvá a 3. csúcs.¹⁷⁰ Ezzel szemben ha legalább két személy összefüggésbe tudja hozni a másik reakcióját a közös inger előfordulásával, akkor bevezethető az új elem, és Davidson nem lát más módot, hogy ez az elem más úton bevezethető lenne – azaz a 3. csúcs kizárólag a H1 és H2 közös metszeteiként nyerhető. Miután a szereplők rögzítették az összefüggést (H3), mindkettőjük számára ez az elem (3. csúcs) nyújtja az alapot ahhoz, hogy megkülönböztessék a helyes és a téves eseteket. Ez a referencia rögzítésének módja és pillanata a davidsoni modellben. Az ilyen aktusokban megnyilvánuló természetes indukciók képesek feltárni a különbséget helyes és téves között, megragadni az igaz és a hamis fogalmát, elhatárolni az idiolektikus használatokat a konvencióktól, a korábbiakat az aktuálistól. Az igazság fogalmának megragadása, az elgondolni valamit valamilyen módon és a létezni valamilyen módon közti különbségtétel lehetőségi feltétele attól a normától függ, amelyet kizárólag az interperszonális kommunikáció nyújthat.¹⁷¹

Vajon mi az, ami a nyelv szempontjából a rendelkezésünkre áll a referencia rögzítésének pillanatában? Nos nem egy közösségileg, társadalmilag elfogadott absztrakt szótár a szavak és kifejezések jelentésével, hanem kizárólag annak interpretált változatai, mégpedig azok, amelyek a kommunikációs szituáció résztvevőin keresztül megjelennek. Létezik tehát a Dummett által igényelt folytonosság, de nem kiinduló, hanem közvetített értelemben, ahol a közvetítő a megértő és a megértető intenció. Másképp fogalmazva, valamennyi kommunikációs szituációban jelentősége van a nyelvhasználat korábban rögzített referenciáinak és konvencióinak, de azokat, amennyiben változatlanul maradnak, a partikuláris alkalmak szereplőinek jóvá kell hagyniuk (ez implicit módon is történhet); amennyiben pedig megváltoznak, akkor a változás alapjaként, a változás, az új értelmezés megértésének érdekében nem a korábbi jelentésekre, hanem a szereplők aktuális intencióira kell figyelni. Azoknak tehát, akik ahhoz ragaszkodnak, hogy a közös gyakorlat lényeges a jelentés számára, félig van csak igazuk, mert eltekintenek attól a tényről, hogy a közös gyakorlat kizárólag partikuláris szituációkban nyilvánulhat meg. Az intencióban ezzel szemben az elfogadás, a jóváhagyás aktusán keresztül benne van mind a korábbi, mind az új használatok megértésének a feltétele, és csak ebben van meg. Ez az az ok, amiért a

¹⁷⁰ Wittgenstein számos kommentátora úgy értelmezi, hogy ez a gondolat csak a privát ingerekre alkalmazható. Ezzel szemben Davidson mellett foglal állást, hogy ez a tétel minden esetben tartható. Vö.: Davidson, Donald, "Communication and Convention", *Inquires into Truth and Interpretation*, Oxford, Clarendon Press, 1984. 265-280.

¹⁷¹ "A grasp of the concept of truth, of the distinction between thinking something is so and its being so, depends on the norm that can be provided only by interpersonal communication, and, indeed, the possession of any propositional attitude, depends on a grasp of the concept of objective truth." Davidson, Donald, "The Social Aspect of Language", *Truth, Language, and History*, Oxford, Clarendon Press, 2005. 124.

hasonlósági minták felismerésének alapját Davidson szerint az intenciókban megnyilvánuló kölcsönös megértés jelenti.

3.1.8. Első davidsoniánus válasz a wittgensteiniánus paradoxonra

Kripke pozitív módon úgy tartotta lehetségesnek a hume-i szkepszis egyenes feloldását, ha kimutatható lenne az eseménypárok közti oksági kapcsolat eredeti és szükségszerű mivolta. A kanti paradigma pontosan erre nyújt választ azzal, hogy a megismerés körét a lehetséges tapasztalat körére korlátozza, ezáltal a megismerési folyamat összes mozzanatában szükségszerűvé válik a megismerő apparátus jelenléte, ahonnan Kant végül is az oksági kapcsolatot eredezteti. Davidson hasonló utat jár be. A jelentés megszületését kizárólag a kommunikációs tér szereplőinek hiánytalan és aktuális megléte esetén tartja lehetségesnek. A résztvevőkön keresztül szükségszerű kritériumként jelentkezik a megértés és megértetés intenciója, melyek közös metszetéből Davidson a referencia rögzítésének az alapját nyeri. Tömören fogalmazhatunk úgy, hogy a davidsoni felfogásban a nyelvi jelentés akkor születhet meg, amikor az egyes felek kölcsönösen felismerik a másik megértő és megértető szándékát, amelyen keresztül mód nyílik annak értő és kölcsönös tisztázására, hogy mi is az, amit a feleknek szándékukban áll kifejezni, mit is hajlandóak megértéssel elfogadni – vagyis sor kerülhet a referencia rögzítésére, a „miről van szó?” kérdés tárgyának kölcsönös és együttes azonosítására.

Davidson kommunikációs modelljének egyik legfontosabb következménye, hogy utat nyit a „a szabályokat vakon követjük” tézissel szembeni érvelés előtt. Habermas megállapítása szerint az analitikus filozófusok többsége mindig is erősen ragaszkodott az asszertorikus proposíciókhoz és azok reprezentacionalista funkciójához – ez alól bizonyos vonatkozásban maga Davidson sem kivétel.¹⁷² Az igazságfeltétel-szemantika, valamint a jelentés elméletek megalkotói Quine-től Davidsonig, Sellarstól Brandomig – állítja Habermas – mindannyian azzal a premisszával kezdik, hogy a proposíció vagy az állítás paradigmatis a nyelvi analízis számára. A kommunikációra, a cselekvésre, a moralitásra vonatkozó kérdések másodlagos fontosságúak voltak. Úgy gondolom, hogy ezek az észrevételek Davidsonra

¹⁷² Referáló képességünk megléte és működése arra utal, hogy a világ objektív, egyetlen és azonos mindenki számára. Ez szolgál alapként a nyelv reprezentacionális funkciójához. Ennek a funkciónak viszont, Habermas szerint, kapcsolódnia kell a tapasztalat kontextusához, a cselekvéshez, a diszkurzív igazoláshoz. Ezért a referencia szigorú oksági elmélete elfogadhatatlan számára: a nyelvi és a tapasztalati megismerés kölcsönösen összefügg, azaz a nyelv reprezentacionális funkciója mellett más funkciókat is ugyanolyan hangsúllyal a vizsgálat tárgyává kell tenni. Vö.: Habermas, Jürgen, Introduction: Realism after the Linguistic Turn, *Truth and Justification*, Cambridge, MIT Press, 2003. 2-3. Translated by Fultner, Barbara.

csak nagyon is szűk értelemben érvényesek (ha egyáltalán – de Habermasszal szemben, Davidson oldalán érvelni most nem feladatom), mivel Davidson kommunikációs modellje a szabályok vak követése helyett az ésszerű beszédre, a megértésre alapozza nem pusztán a szabálykövetés lehetőségét, hanem magának a szabálynak, a jelentésnek, a referenciának a létrejöttét.

A paradoxon bemutatása során úgy fogalmaztam, hogy Kripke az összeadás eltérő értelmezéseinek logikai lehetőségében látja a szkeptikus felvetés erejét. Vagyis a megszokottól teljesen eltérő szkeptikus értelmezés nem a priori lehetetlen, hanem csakis az összeadás korábbi példáinak, megszokott használatának mond ellent. Mint azt láthattuk, nincs olyan tény a birtokunkban, amely felvilágosítana afelől, hogy az összeadás műveletének melyik jelentése, melyik használata az igazi: a 'plusz' vagy a 'quus', vagy netán egy harmadik, negyedik és így tovább. Vajon milyen választ kínál a Davidson-féle kommunikációs tér erre a problémára?

Első pillantásra – némileg meglepő módon – a wittgensteiniánus paradoxon és a davidsoni kommunikációs modell hasonlósága a szembeötlő. A hasonlóság alapja abban áll, hogy mindkettő igyekszik leszámolni a jelentés társadalmi konvenciókból, a korábbi, elfogadott nyelvhasználati szabályokból történő eredeztetésével. Törekvésük eredménye, a végső következtetés azonban már teljesen eltérő, egymás szöges ellentétei. A paradoxon végül azt mutatja meg, hogyan is „válíköddé” a jelentés eszméje, ezzel szemben Davidson a kommunikációs tér keretei közt megadja a jelentés megszületésének általa szükségesnek és elégségesnek tartott feltételeit, amelyek révén a jelentés nem köddé, hanem lehetővé válik.

Kripke bármely nyelvi kifejezésre kiterjeszhetőnek véli az összeadás műveletén keresztül kifejtett paradoxon hatását. Nyilvánvaló, hogy a megértés-megértetés intenció jelentéskritériumként való szerepeltetése azt eredményezi, hogy a jelentés-igény racionalitásának, vagyis a referencia-rögzítés világos, érthető szándékának a kétségbe vonása nem tehető meg többé a performatív ellentmondás kockázata nélkül. Vajon vonatkoztatható-e önmagára az a kijelentés, hogy a nyelv fogalma értelmetlen, mert a fogalom alatt végtelen sok mindent lehet érteni, és eldönthetetlen, hogy közülük melyik az elfogadható? Nos, úgy tűnik, hogy – alkalmazva a Davidson-féle trianguláció jelentéskritériumait – ez a kijelentés vagy (1) hamis, vagy (2) el sem hangozhat, mint értelmes kijelentés.

(1) Hallva a fenti kijelentést, hogy „a nyelv fogalma értelmetlen”, világossá válik előttünk a beszélő szándéka, hogy mit is ért és kíván megértetni a 'nyelv' szó alatt annak használatakor. Amikor ő is megérti, hogy mi megértettük a szándékolt

kifejezést, akkor a kommunikációs terünkben, a két intenciónak – a megértés és megértetés szándékának – a közös metszetében azonosíthatóvá lett az az objektum, ami a beszéd tárgya. A kölcsönös megértéssel rögzítettük a referenciát, tehát tudjuk, hogy miről van szó, értjük, hogy a beszélő mit mond arról, amiről szándéka szerint beszél. Eszerint nem igaz, hogy minden nyelvi kifejezés értelem nélküli, hiszen éppen most értettük meg azt a mondatot, hogy „a nyelv fogalma értelmetlen”.

(2) Amennyiben viszont nem válik világossá előttünk a beszélő szándéka, hogy mit is ért a nyelv szó alatt annak használatakor, és ő sem tudja, hogy mi mit értünk az általa szándékolt kifejezés alatt, akkor a kommunikációs terünkben a két intenció közös metszete üres marad, nem lesz azonosítható az az objektum, ami a beszélgetésünk tárgya. Vagyis nem rögzítettük a referenciát, sem a 'nyelv'-ét, sem másét, így valójában semmiről sem mondtunk semmit – létre sem jött maga a kijelentés.

3.2. A kommunikációs háromszög mélyebb struktúrája

Kripke alapvető kérdése mindazonáltal mélyebbre hatol, mint a referencia rögzítésének problémája. Mondhatjuk ugyanis – a fenti példa (1) pontjában foglaltak szerint –, hogy egy adott kommunikációs szituációban sikerül rögzíteni a referenciát, a szituáció résztvevői megértik egymás szándékát, tudják és kölcsönösen elfogadják a '+' jel jelentését, ami történetesen az összeadás. Ezzel azonban még nem kaptunk választ arra a kérdésre, hogy vajon a '+' jel alatt mindig is összeadást értettek-e, hogy az adott kommunikációs szituáció résztvevői együtt nincsenek-e éppen tévedésben.

Meglátásom szerint, itt az a probléma jelenik meg ismét, amelyről *A wittgensteini paradoxon* című részben úgy fogalmaztam, hogy a múltbeli és jelenbeli használatot illető kétely nem szimmetrikus, hiszen az, miszerint jelenleg mit értünk a pluszjel alatt, nem lehet kérdéses, különben meg sem tudnánk fogalmazni magát a problémát. A hangsúly nem a konkrét nyelvhasználaton van. A szkeptikus tér a konkrét és az általános érvényű használat közt keletkezik. Az alapvető kérdés tehát még mindig fennáll: „honnan tudom, hogy a 68 plusz 57 műveletkor a múltban is összeadást értettem pluszjel alatt, így 125-t kellett kapnom?” A teljesebb davidsoni válasz érdekében Davidson filozófiájának néhány alapfogalmát kell közelebbről szemügyre venni.

3.2.1. Az igazság fogalma

A triangulációs érv eredendően elválaszthatatlan attól a premisszától, hogy valamilyen módon az objektív igazság fogalmát is birtokolnunk kell akkor, amikor propozicionális gondolattal rendelkezünk.¹⁷³ Mivel a háromszögelési szituáció egyfajta pre-kognitív, nyelvet megelőző állapot, amely szükségszerű előfeltétele a gondolkodásnak, ezért e keretek között az igazság fogalmának is kezelhetőnek kell lennie.¹⁷⁴

Davidson javaslata szerint a jelentés fogalmának megértéséhez az igazság fogalmán keresztül vezet a legrövidebb út, ami Davidson számára azt jelenti, hogy az igazság formális elméletében találhatjuk meg a jelentéselmélet alapvető szerkezetét.¹⁷⁵ Davidson Tarski igazságdefinícióját kívánja módosítások után alkalmazni a természetes nyelvre. Felhívja a figyelmet arra, hogy ezen a ponton eltér a Tarski által támasztott követelményektől. Tarski ugyanis – ahogyan erről korábban, az *Igazság és bizonyíthatóság* című részben már szó volt – az igazságot csakis egy partikuláris nyelv vonatkozásában gondolta definiálhatónak, ezzel szemben Davidson szándéka az igazság fogalmának általános axiomatizálása, ami – Tarski álláspontja szerint – nem kivitelezhető az inkonzisztencia kockázatának vállalása nélkül.¹⁷⁶

A kulcskérdés tehát az, hogy miben áll annak a davidsoniánus különbsége, hogy az igazság fogalma csak egy partikuláris, vagy az általában vett természetes nyelv vonatkozásában definiálható?

Quine „radikális fordítás” elméletének nevére rímelve Davidson „radikális interpretációnak” nevezi saját koncepcióját,¹⁷⁷ amelynek alapvető célja azoknak a feltételeknek a felsorakoztatása, melyeket birtokolva képesek vagyunk megérteni egy nyelvhasználót. Az interpretáció azért „radikális”, mert kiindulópontként el kell fogadni, hogy az értelmező az interpretálandó nyelvet egyáltalán nem ismeri. Ebben a radikális kitételben találhatjuk meg annak a magyarázatát, hogy Davidsonnak miért is kell módosítani Tarski elméletén.¹⁷⁸

¹⁷³ Az objektivitás davidsoni fogalmára rövidesen kitérek.

¹⁷⁴ Davidson, D. “The Emergence of Thought” [1997] *Subjective, Intersubjective, Objective*, Oxford, Clarendon Press, 2001. 128.

¹⁷⁵ Vö.: “The Structure of a Semantic Theory”, *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Donald Davidson, <http://plato.stanford.edu/entries/davidson/#Tru>

¹⁷⁶ Davidsonnak ebben a kockázatban azzal kell szembenéznie, hogy rekonstruálhatóvá válik-e az általa megfogalmazott elméletben a hazug paradoxona. Tarski megoldásának egyik alapvető célja éppen az volt, hogy a paradoxont valamilyen szinten kiküszöbölje.

¹⁷⁷ Nemcsak bibliográfiai, hanem filozófiai jelentősége is van annak a ténynek, hogy Davidson Quine tanítványa volt.

¹⁷⁸ A most következő gondolatmenetemet vö.: Farkas Katalin, Kelemen János, *Nyelvfilozófia*, Budapest, Áron Kiadó, 2002. 115-121.

Tarski elgondolásának megfelelően azt a nyelvet, amelyre az igazságot definiáljuk, tárgynyelvnek, az elmélet nyelvét pedig metanyelvnek nevezzük. Ahogyan korábban fogalmaztam,¹⁷⁹ a tárgynyelv igazságdefinícióját és az abból következő ekvivalenciákat a metanyelven kell megfogalmaznunk, egy másik szemantikai fogalom, a kielégítés fogalmának segítségével. Eszerint „egy mondat igaz, ha minden tárgy kielégíti, máskülönben hamis.”¹⁸⁰ A kielégítés értékelést jelent, méghozzá azoknak az axiómáknak a használatát, amelyek rögzítik a nyelv egy tetszőleges mondatának kielégítés-feltételeit. Az iménti igazság-definíció, és az axiómák rögzítette kielégítés-feltételből az következik, hogy a nyelv minden mondatára megfogalmazható a következő típusú ekvivalencia:

(T) „*s* igaz (a tárgynyelvben) akkor és csak akkor, ha *p*”

Ahol *s* metanyelvi, *p* tárgynyelvi mondat, pontosabban – és jelenlegi gondolatmenetünk szempontjából ennek különleges jelentősége van – *p* az *s*-nek a metanyelvi fordítása.¹⁸¹ Jól látható, hogy Davidson számára miért kell módosítani ezen a képletben. A „radikális interpretáció” radikális kitétele pontosan azt jelenti, hogy egyáltalán nem ismerjük az interpretálandó nyelvet, azaz nem támaszkodhatunk metanyelvi fordításra, egyszerűen nem áll rendelkezésünkre egy fenti értelemben felfogott metanyelv.

Milyen következménnyel jár mindez az igazságdefiníciós kísérlet során? Tarski a következőképpen ír annak kapcsán, hogy mi a teendő akkor, amikor a metanyelv nem biztosított. Pontosabban van metanyelv, de egy olyan típusú, amelyben a „lényegesen gazdagabb” követelmény nem biztosított:

„Ha az igazság elméletét olyan metanyelvben akarjuk kifejleszteni, amely nem tesz eleget ennek a [lényegesen gazdagabb] feltételnek, akkor az igazság definíciójára vonatkozó (...) elképzeléseinket kényszerülünk feladni. Ekkor az „igaz” terminust, vagy valamely más szemantikai terminust, a metanyelv definiálatlan terminusainak listájára kell felvennünk, és az igazság fogalmának alapvető tulajdonságait axiómák

¹⁷⁹ Mivel Tarski elgondolását *Az igazság szemantikus felfogása* című szakaszban már részletesen ismertettem, itt most csak azokat a lépéseket rögzítem, amelyek jelenlegi gondolatmenet szempontjából a legfontosabbak.

¹⁸⁰ Tarski, Alfred, „Az igazság szemantikus felfogása és a szemantika megalapozása”, ford.: E. Bártfai László, *Bizonyítás és igazság*, Budapest, Gondolat, 1990. 331.

¹⁸¹ Davidson, Donald, “Radical Interpretation” [1973] *Inquires into Truth and Interpretation*, Oxford, Clarendon Press, 1984. 130.

sorával kell kifejeznünk. Egy efféle axiomatikus eljárásban nincs semmi kivetnivaló, s különféle célokra hasznosnak is bizonyulhat.”¹⁸²

Davidson útja egybevág Tarski javaslatával, nem kívánja definiálni az igazság fogalmát, hanem primitívumként kezeli. A radikális interpretáció elméletétől Davidson – mint láttuk – megköveteli, hogy az interpretálandó nyelv minden mondatából következzen egy T mondat. Mivel a T mondat tartalmazza az igazság immár primitív fogalmát, ezért ez a követelmény így is megfogalmazható: az interpretáció elengedhetetlen feltétele, hogy valamennyi interpretálandó mondat összefüggésbe legyen hozható az igaz fogalmával.

A legfontosabb primitívum Davidson szerint az igazság fogalma: „Az igazság fogalmán való osztozás ténye önmagában értelmet ad annak az állításnak, hogy [a háromszög szereplői] hitekkel rendelkeznek, s képesek kijelölni a tárgy helyét a nyilvános világban.”¹⁸³

Párhuzamot állítva Davidson úgy fogalmaz, hogy az alapvető mértékegységekre vonatkozó elmélethez hasonlatosan a formális szemantikai elmélet szabja meg, hogy melyek lehetnek a primitív fogalmak. A súlymérték esetében például az „olyan nehéz mint” és a „hozzáadás” fogalmak definiálatlan fogalmak. Amikor ezek segítségével a súlyukat jellemző számokat rendelünk az egyes tárgyakhoz, akkor ahogyan ezen adat révén nyomon követhetővé válnak a különféle súlyú tárgyak, úgy válnak követhetővé a nyelv szemantikai sajátosságai révén azok a mondatok, amelyeket megértettünk. Ahogyan a súlyadatokat pontosan az a struktúra teszi alkalmassá erre a feladatra, amelyet a definiálatlan fogalmakon keresztül ismerünk, úgy a nyelv megértett mondatai is azáltal válnak érthetővé, hogy rendelkeznek azzal a struktúrával, amelyet elsősorban az igazság a primitív fogalma tesz számunkra hozzáférhetővé.¹⁸⁴

Jelen fejezet elején úgy fogalmaztam, hogy a triangulációs érv eredendően elválaszthatatlan attól a premisszától, amely szerint az objektív igazság fogalmát is birtokolnunk kell akkor, amikor propozicionális gondolattal rendelkezünk. Az fentiek alapján képszerűen fogalmazhatunk úgy, hogy Davidson a természetes nyelvre vonatkozó metanyelv hiányában a metanyelv helyébe a triangulációban megfogalmazott kommunikációs térről szóló elméletét állítja. Azt is jeleztem, és igyekeztem ennek összefüggéseit bemutatni, hogy az

¹⁸² Tarski, Alfred, „Az igazság szemantikus felfogása és a szemantika megalapozása”, ford.: E. Bártfai László, *Bizonyítás és igazság*, Budapest, Gondolat, 1990. 328-9.

¹⁸³ “The fact that share a concept of truth alone makes sense of the claim that they have beliefs, that they are able to assign object a place in the public world.” Davidson, D. „Rational Animals” [1982], *Subjective, Intersubjective, Objective*, Oxford, Clarendon Press, 2001. 105.

¹⁸⁴ A formális szemantikai elmélet és mértékegység közti analógiát ld.: Davidson, D., “The Emergence of Thought”, [1997] *Subjective, Intersubjective, Objective*, Oxford, Clarendon Press, 2001. 130-132.

igazság formális elméletétől milyen fontosabb lépéseken keresztül jut közelebb Davidson jelentélmélete alapvető szerkezetéhez. A kommunikációs tér elmélete, és a természetes nyelvre vonatkozó metanyelv közti párhuzam víziója akkor válik igazán izgalmassá, amikor közelebbről szemügyre vesszük a metanyelvi szerep alapvető funkcióját és jellegzetességét. Tarski a tárgynyelv és a metanyelv megkülönböztetésére a „lényegesen gazdagabb” tulajdonságot adja meg. Ez a tulajdonság a biztosítéka annak, hogy a metanyelv ne lehessen interpretálható a tárgynyelvben, mivel Tarski szükségesnek tartja a szemantikailag zárt nyelvek kiküszöbölését az inkonzisztencia, a hazug-paradoxon rekonstruálhatóságának elkerülése érdekében. Ha a párhuzam alapján a metanyelv helyébe a triangulációs modellt, a tárgynyelv helyébe pedig az első nyelvet állítjuk, akkor mindenképp a következő kérdés merül fel: vajon az első nyelvben interpretálható lesz-e a kommunikációs tér alapstruktúrája, a triangulációs modell? Van-e a kommunikációs térnek olyan „lényegesen gazdagabb” eleme, amely az első nyelv interpretálása során nem bukkan fel? Davidsonnak a radikális interpretáció szellemében megfogalmazott válasza az első kérdésre az egyértelmű igen, az utóbbira pedig az egyértelmű nem. A radikális interpretáció központi programja éppen az, hogy magából az interpretálandó nyelvből, s ne másból legyen megérthető a jelentés. Amennyiben viszont ez a válasz, akkor hogyan küszöbölhető ki a Tarski jósolta inkonzisztencia? Egyáltalán felmerül-e az inkonzisztencia? E kérdés megválaszolásához az „objektív igazság” kifejezés „objektív” jelzőjét kell közelebbről szemügyre venni; mindenképp a háromszög szarait jelentő hasonlósági minták működésének magyarázatához kell fordulnunk.

3.2.2. Hasonlósági minták

A hasonlósági minták működésének magyarázata elválaszthatatlan Davidson ok-okozati viszonyról szóló felfogásától.¹⁸⁵ Davidson elfogadja a propozicionális tartalom perceptuális externalizmusát, amely szerint néhány mentális esemény feltétlenül interakcióban áll fizikai eseményekkel – ez Davidson híres anomális monizmus elméletének¹⁸⁶ egyik pillére (*The Principle of Causal Interaction*). Ennek a folyamatnak az alapmotívuma, hogy a

¹⁸⁵ Az okság mibenléte Davidson filozófiájának egyik legfontosabb kérdésköre. Alapvető tanulmánya magyarul is olvasható: Davidson, D., „Causal Relations” [1967], *Essays on Actions and Events*, Oxford, Oxford University Press, 1980. 149-162., magyarul: „Oksági viszonyok”, *Modern metafizikai tanulmányok*, Farkas Katalin, Huoranszki Ferenc, (szerk.), Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2004. 135-149. ford.: Garai Zsolt.

¹⁸⁶ Az anomális monizmus elmélete Davidson több munkájában is felbukkan. Először: Davidson, D., „Mental Events”, [1970], *Essays on Actions and Events*, Oxford, Oxford University Press, 1980. 207-225.

perceptuális hitek és ezek kifejeződéseinek tartalmát azok *mintakép-jellegű* (*typical*) okaival tudjuk meghatározni – ami a második pillért eredményezi: az ok-okozati összefüggéseket szigorú törvények alá soroljuk, olyan kevés kivétellel, amennyire csak lehetséges (*The Principle of the Nomological Character of Causality*). Szembeötlő az ezek során jelentkező probléma kettős jellege. Egyrészt a percepció során több stimulus is jelentkezhet, másrészt semmi sem garantálja, hogy csak egyetlen mintakép-jelleg lenne használható. Davidson a meghatározás társas folyamatában látja a megoldást. Eszerint:

1. mintakép-jellegű oknak kizárólag a közös okok számíthatnak,
2. valamely esetet vagy dolgot csakis többszöri előfordulásuk során tudunk hasonlónak értékelni, mégpedig azokat
3. amelyek térben és időben, az oksági láncban a legközelebbi közös oknak tekinthetők.¹⁸⁷

Valamennyi ok, még az előbb említett perceptuális externalizmusban megnyilvánuló is, így szükségképpen kiegészül a társas jelleg követelményével.

No de milyen módon lehet társas a propozicionális tartalom? Hiszen az értelmezés során nem tudjuk szabad szemmel közvetlenül megfigyelni a másik személy propozicionális attitűdjét; hiteit, vágyait, szándékait, köztük azt a szándékot, amely részben meghatározza az adott kifejezés jelentését. Csakis ezek külső manifesztációjával szembesülhetünk. Mivel azonban ezekben a manifesztációkban képesek vagyunk felfedezni az ágens gondolatait – érvel Davidson –, valamint azokat a jelentéseket, melyeket kifejezései alatt ért, ezért lennie kell intelligibilis kapcsolatnak megnyilvánulás és attitűd között.¹⁸⁸ Hogyan hidalhatjuk át ezt a szakadékot? Davidson szerint kizárólag egyetlen módon: ha az értelmezőben megvan az a képesség, hogy észlelje az ágens valamely objektumra vagy eseményre vonatkozó bizonyos fajta attitűdjét, ami nem lehet más, minthogy direkt módon individualizálja egy másik személy attitűdjét. Az individualizálás jól láthatóan arra az ismeretre épül, hogy a másik fél rendelkezik-e azzal a hittel, amit neki tulajdonítunk, úgy érti-e a kifejezését, ahogyan mi azt gondoljuk; tudjuk-e róla, mikor tart igaznak egy mondatot. Ebből

¹⁸⁷ “The stimulus that matters is the nearest mutual cause.” Davidson, D. “Interpretation: Hard in Theory, Easy in Practice”, *Meaning and Interpretation*, Prawitz, D., (ed.) Stockholm, Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, 84. 1998. A ’legközelebbi’ jelző nyilvánvalóan és kizárólag interszubjektív keretek közt értelmezhető.

¹⁸⁸ Davidson, D. „Three Varieties of Knowledge” [1991], *Subjective, Intersubjective, Objective*, Oxford, Clarendon Press, 2001. 210.

félreérthetetlenül körvonalazódik, hogy a jelentésre vonatkozó elmélet elválaszthatatlan lesz a hitekre vonatkozótól, mivel a kettő kölcsönösen egymástól függ (*interdependent*).¹⁸⁹

A hit és jelentés individualizálásakor megjelenő összefüggések a jószándék elve (*principle of charity*) mentén vizsgálhatók. Davidson a „jószándék elvét” néha a „racionális összeegyeztetés elve” (*principle of rational accommodation*) névvel is illeti.¹⁹⁰ Az elv az interpretáció legmagasabb szintű és legátfogóbb jellegű társas karakterjegyét fejezi ki. Annak magyarázatát kívánja adni, hogy az értelmezések során milyen módon vagyunk képesek optimális összhangba hozni magunk illetve mások igaz – legalábbis annak tartott – hiteit. Hogyan teremthető meg ez az összhang?

Davidson először is megállapítja, hogy amennyiben a jelentés, a hit és az igaznak tartás hármásából kettőt ismerünk, akkor a harmadik már kikövetkeztethető. Azaz, Davidson példája alapján,¹⁹¹ (a) ha a németül beszélők táborába tartozó Kurt *igaznak tartja* azt az általa mondott mondatot, hogy 'Es regnet', és (b) tudjuk, hogy Kurt azt *hiszi*, hogy esik az eső, akkor joggal következtethetünk arra, hogy (c) németül ez a mondat azt *jelenti*, hogy 'esik az eső'. Az (a) megállapíthatóságát a radikális interpretáció során Davidson akkor feltételezte, amikor kikötötte, hogy az interpretálandó nyelv minden mondatából következzen egy T mondat. A jószándék elve (b) rögzítését hivatott biztosítani. A jószándék elve szerint az értelmezőnek a beszélő mondataihoz minden lehetséges esetben olyan igazságfeltételeket kell rendelnie, amelyek igazzá teszik azokat, méghozzá annak alapján, hogy ő maga a beszélő helyében mit tartana igaznak.

Davidson természetesen tisztában van azzal, hogy ezen a módon nem küszöbölte ki a tévedés lehetőségét – tévedhet az értelmező és a beszélő egyaránt. A jószándék elve pusztán azt fejezi ki, hogy az interpretáció elengedhetetlen feltétele az értelmező és a beszélő közti egyetértés maximalizálásának, az egyetértés lehető legteljesebb optimalizálásának.¹⁹²

A jószándék elvében Davidsonnál a nyelv és a világ kapcsolatának holisztikus képe rajzolódik ki. A hitek racionalitásának és összekapcsolódásának a tételezésével érvényesül a koherentista szempont, a perceptuális hiteken keresztül pedig, amelyek a hit és a hit tárgya között oksági kapcsolatot tételeznek, a korrespondencia követelménye. Az elv azt fejezi ki,

¹⁸⁹ A hit és a jelentés kölcsönös összefüggéseit Davidson részletesebben tárgyalja a következő tanulmányaiban: Davidson, D., "Belief and the Basis of Meaning", [1974], "Thought and Talk", [1975], *Inquiries into Truth and Interpretation*, Oxford, Clarendon Press, 1984. 141-170.

¹⁹⁰ Az elv már Quine-nál is jelen van. Vö.: „Radical Interpretation”, *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Donald Davidson, <http://plato.stanford.edu/entries/davidson/>.

¹⁹¹ Davidson, Donald, "Radical Interpretation" [1973], *Inquires into Truth and Interpretation*, Oxford, Clarendon Press, 1984. 135-137.

¹⁹² Davidson, D., "Thought and Talk" [1975], *Inquiries into Truth and Interpretation*, Oxford, Clarendon Press, 1984. 169.

hogy össze kell kapcsolni a világ állapotairól szóló összefüggéseket azon hajlandóságukkal, hogy bizonyos mondatokat igaznak tartunk. Joggal merül fel ezen ponton az a kérdés, hogy Davidson érvelése vajon nem követi-e a transzcendentális érvelés mintáját, abban az értelemben, hogy az elvet posztulátumként vezeti be.¹⁹³ Számomra nem kérdéses a felvetés jogosultsága, különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a transzcendentális érvelés születésének közvetlen filozófiai előzménye a hume-i szkepszis felbukkanása. Összefoglalóban erre a fontos felvetésre még visszatérek.

A jelentés elméletéhez tehát Davidson a nyelvi megértés holisztikus alapjairól közelít.¹⁹⁴ A holisztikus képből következik az objektivitásról szóló davidsoni tézis, amely szerint „az objektivitás forrása a kommunikáció”.¹⁹⁵ A kulcsszó a tévedés: kommunikáció társas folyamata szükségszerű követelménye és egyetlen lehetséges módja a tévedés azonosításának. Hogyan is zajlik mindez? A társas folyamat szereplőket, a szereplők történeti, oksági láncba beágyazott hiteket feltételeznek. Davidson szerint mást mondunk akkor, amikor azt állítjuk, hogy „a hó fehér”, mint amikor azt, hogy „úgy hiszem, a hó fehér”. A két állításnak eltérőek az igazságfeltételei: a hittel való rendelkezés előfeltételezi, hogy különbséget tegyünk igaz és hamis hit, látszat és valóság közt, azaz megköveteli a tévedés lehetőségének a posztulálását. Márpedig – ahogyan azt korábban már láthattuk – egyedül a kommunikáció társas folyamatában nyílik mód annak ellenőrzésére, hogy a nyelvet helyesen vagy helytelenül használjuk. A tévedés kiszűrésének, megállapításának követelménye tehát az az interszubjektív környezet, amelynek minimális feltételeit a kommunikációs háromszög tartalmazza. „Mindezt figyelembe véve a konklúzió az, hogy a racionalitás társas jellegű. Csakis a kommunikálók rendelkeznek vele.”¹⁹⁶

¹⁹³ Stroud, Barry, „The Goal of Transcendental Arguments,” *Transcendental Arguments, Problem and Prospects*, Stern, Robert (ed.), Oxford, Oxford University Press, 1999. 155-172, különösen: 166.

¹⁹⁴ Davidsonnál a holizmus elválaszthatatlanul összekapcsolódik a mondat-jelentések kompozicionális felfogásával. Álláspontja szerint a legtöbb filozófus egyetért abban, hogy egy kielégítő jelentéseméletnek számot kell adnia arról, hogy hogyan nyeri egy mondat a szavaiból a jelentését. Vö.: Davidson, D., „Truth and Meaning”, [1967], *Inquiries into Truth and Interpretation*, Oxford, Clarendon Press, 1984. 17-36.; valamint: „Semantics for Natural Language”, [1970], uo. 55-64.

¹⁹⁵ „I accept the idea that communication is the source of objectivity.” Davidson, D. „Three Varieties of Knowledge” [1991.], *Subjective, Intersubjective, Objective*, Oxford, Clarendon Press, 2001. 209. 1. lábjegyzet.

¹⁹⁶ „The conclusion of these considerations is that rationality is a social trait. Only communicators have it.” Davidson, D. „Rational Animals” [1982], *Subjective, Intersubjective, Objective*, Oxford, Clarendon Press, 2001. 105.

Zárszó – Quus vagy plusz?

Második davidsoniánus válasz a wittgensteiniánus paradoxonra

Tegyük fel végül ismét a kérdést: „honnan tudom, hogy a 68 plusz 57 műveletkor a múltban is összeadást értettem pluszjel alatt, így 125-t kellett kapnom?” És tegyük explicitté az ebben a kérdésben implicit rejtőző másik kérdést is: Davidson szerint a '+' jel alatt – a múltban és jelenben egyaránt – összeadás értendő? Ez utóbbi Davidson elköteleződését, az előbbi pedig elköteleződésének jogosultságát firtató kérdés. Az utóbbi kérdésre meggyőződésem szerint csakis az 'igen' lehet az elfogadható davidsoni válasz, amelynek mértékét az első kérdésre adott válaszból olvashatjuk ki.

A davidsoni kiindulópont nem kérdéses: válaszunkat kizárólag a kommunikációs tér működési feltételeinek biztosítására alapozhatjuk. Mint láhattuk, ezeknek a feltételeknek két fő tulajdonsága van: az interdependencia és a redukálhatatlanság. Mindkét tulajdonság a háromszög egy-egy sarkpontjába helyezett szerepet illetve tudásfajta jellemzője: az első- és a második személyt, harmadikként pedig a kialakult térben megjelenő tárgyat. Davidson érvelésének egyik vezérmotívuma, hogy nem pusztán azt mutatja meg, milyen eredményeket nyerhetünk a feltételek betartásából, hanem azt is, hogy milyen ellentmondásokhoz vezet a feltételek be nem tartása.

Bevezetőmnek *A kommunikációs tér fogalma* című részében már utaltam arra, hogy Davidson szerint a redukálhatatlanság és az interdependencia figyelmen kívül hagyása tette lehetővé Descartes és Hume számára, hogy megfogalmazzák szkeptikus érveiket. A megismerés feltételei nem redukálhatók kizárólag a háromszög harmadik sarkára, a világról szóló tudásra (Hume), sem az első személyre, az önmagunkról szóló tudásra (Descartes). Az elmondottak alapján folytathatjuk a sort azzal, hogy Davidson a jelentés konvenciókból való eredeztetését azért kifogásolja, mert az kitünteti a második személyt, aki ebben az esetben az elfogadott társadalmi elvárások megtestesítője, csak hogy a nyelvi jelentés nem redukálható a nyelvhasználat társadalmilag elfogadott szabályaira (Dummett). Vajon hol kerül ellentmondásba a kommunikációs tér feltételrendszerével a Kripke-Wittgenstein-féle paradoxon?

A wittgensteini paradoxon című részben úgy fogalmaztam, hogy Kripke abban látja a szkeptikus felvetés erejét, miszerint az összeadás új értelmezése nem *logikailag*, nem *a priori* lehetetlen, hanem csakis az összeadás korábbi példáinak, a művelet korábbi, megszokott és elfogadott használatának mond ellent. Azaz a zavar akkor keletkezik, amikor

sorra véve az összes, számunkra hozzáférhető összeadási műveletet, el kell fogadnunk, hogy lehetne mindez másképp, lehetne a plusz akár quus is, mert nem találtunk semmit, ami ezt a lehetőséget kizárná.

Fontos ezen a ponton tisztázni a kriplei „nem lehetetlen” kifejezést. Nem arról van ugyanis szó, hogy a múltban, egy-egy esetben, egy behatárolt nyelvjátékban (pl. iskolai számtan feladványban), ne fordulhatna elő, hogy a plusz helyett quust értsünk. Ekkor azonban mindenki tudja, hogy a ’+’ jel *valójában* összeadást jelent. A szkepszis ezt a „valójában” támadja, és nem a jelentés egy-egy előfordulását, eseti megváltoztatását. Még csak nem is a jelentés általános jellege áll a célkeresztben, mert akkor ugyanaz a „valójában” bukkan fel: a ’+’ általában összeadást jelent, pedig *valójában* quus a jelentése. Hogy *valójában* mi is a ’+’ jelentése, az akkor lenne eldönthető, ha – a fenti kriplei megfogalmazás szerint – nem lenne lehetséges, hogy más legyen a jelentése, mint ami. Vagyis a szkepszis a jelentés szükségszerű mivoltára vonatkozik, arra, hogy nem létezik semmi, ami *szükségszerűen* meghatározná a jelentést. Ezt a szükségszerűen meghatározó szerepet a várakozásoknak megfelelően valamilyen tény tölthetné be, de éppen az a probléma, hogy nincsen a birtokunkban semmiféle jelentés-meghatározó tény. Tehát nincs arról szó, hogy olykor-olykor ne volna lehetséges valamely kifejezésnek más-más jelentést tulajdonítani. A szkeptikus felvetés nem ezt, hanem ennél jóval többet állít. Azt a lehetőséget, hogy a ’+’ jel jelentésének egészét, az összes eddigi használatát illetően tévedésben állunk, sőt, a jövőbeni használat kapcsán sem lehetünk biztosak.

A tévedés megállapítása az a pont, ahol közvetlenül kapcsolódhatunk Davidson rendszeréhez. Láthattuk, hogy Davidson szerint egyedül a kommunikáció társas folyamatában nyílik mód annak ellenőrzésére, hogy a nyelvet helyesen vagy helytelenül használjuk. Ahogyan a *Hasonlósági minták* című fejezetben fogalmaztam, a kommunikáció társas folyamata szükségszerű követelménye és egyetlen lehetséges módja a tévedés azonosításának. Nem csak Davidson gondolja így, a privát nyelvvel szemben megfogalmazott wittgensteini érv központi tézisééről van szó. A nyelv társas jellege létrejöttének szükségszerű jegye.

Jól látható, hogy a szkeptikus érvben nem a tévedés egyedi előfordulásának azonosításáról van szó. Nem arról, hogy a ’+’ jel jelentését valaki helytelenül érti, és a társas nyelvhasználat segítségével kiszűrjük a hibát. A szkeptikus érv azt állítja, hogy lehetséges, miszerint a kommunikáló közösség egésze téved. Nem pusztán az a személy, aki úgy hiszi, hogy helyesen érti és használja a jelet vagy kifejezést, hanem az is, aki úgy hiszi, hogy

helyes jelentést tulajdonít a nyelvhasználónak. A háromszögelési struktúra vonatkozásában ez így hangzik: lehetséges, hogy mind az első, mind a második személy tévedésben van.

Mivel a háromszögelés a nyelvhasználat alapstruktúráját, feltételrendszerének egészét fejezi ki, ezért a kör bezárult: a szituáció résztvevőin kívül senkihez és semmihez sem fordulhatunk az egész struktúra tévedésének–nem-tévedésének eldöntése érdekében. A kommunikációs téren túl ellentmondás lenne tételezni bármit, ami befolyásolhatná annak működését: ha befolyásolná, akkor valamilyen módon felbukkanna a térben, ha nem, akkor a probléma megoldását illetően irreleváns.

Reményeim szerint most már körvonalazódik az a pozíció, ahonnan világosan megfogalmazható a szkeptikus kérdésre adható davidsoniánus válasz. Mivel a szkepszis a jelentéstulajdonítás egészét illetően bizonytalanít el, ezért elsősorban a lehető legmagasabb szintű davidsoni elvet kell előtérbe állítani, amely a holisztikus rendszer egészéről szól.

Korábban úgy fogalmaztam, hogy Davidson rendszerében a hit és jelentés individualizáláskor megjelenő összefüggések a jószándék elve alapján vizsgálhatók. Mint mondtam, az elv az interpretáció legmagasabb szintű és legátfogóbb jellegű társas karakterjegyét fejezi ki. Az igaznak tartás, a hit és a jelentés korábban jellemzett, egymással összefüggő hármásáról van szó. A jószándék elve szerint az értelmezőnek a beszélő mondataihoz minden lehetséges esetben olyan igazságfeltételeket kell rendelnie, amelyek igazzá teszik azokat, méghozzá annak alapján, hogy ő maga a beszélő helyében mit tartana igaznak. A jószándék elve az igaz hitek tulajdonításának racionális követelményét fejezi ki, azt a hajlandóságunkat emeli az interpretáció követelményei közé, hogy bizonyos mondatokat igaznak tartva feltételezzük, hogy a mi helyünkben mások is igaznak tartanák azokat, és fordítva.

A szkeptikus kétely azt fejezi ki, hogy nem tudhatjuk, hogy melyik a helyes jelentés. Jól látható, hogy a struktúra elemeinek kölcsönös összefüggése (interdependenciája) miatt a kétely végigfut a rendszer egészén. Mivel nem tudhatjuk bizonyosan a '+' jel jelentését, ezért a jelről szóló hiteinkről sem tudhatjuk, hogy igazak vagy hamisak, vagyis az igaznak tartás aktusa sem lesz kivitelezhető. Márpedig ha mindezt önmagunkra vonatkozóan nem tudjuk végrehajtani, akkor mások vonatkozásában ugyanúgy képtelenek vagyunk megtenni. Sem magunknak, sem másoknak nem tulajdoníthatunk jelentéseket. A történet ezzel befejeződött. Ha sem magunknak, sem másoknak nem tudunk jelentéseket tulajdonítani, akkor sem magunkat *megértetni*, sem másokat *megérteni* nem vagyunk képesek. Vagyis nem jöhet létre maga a kommunikáció.

Az előző részben jeleztem, hogy Davidson a radikális interpretáció elméletének kidolgozásakor a jószándék elvét, egy lehetséges olvasat szerint, a transzcendentális érvelés mintáját követve, az interpretáció létrejöttének szükséges feltételeként vezeti be. A transzcendentális érvelési menetet most egyszerűen tekintsük úgy, mint aminek kiindulópontja egy olyan premissza, melynek elfogadása az egymással szemben érvelő felek számára egyaránt szükséges, majd ebből visszafelé haladva megállapíthatók annak elengedhetetlen előfeltételei. Jelen esetben a kommunikáció megléte szükségképpen egy ilyen premissza, ugyanis mind a szkeptikus, mind a vele szemben érvelő számára minimális követelménynek tekinthető a kommunikáció létének elismerése, amennyiben érveit ki akarja fejteni. Ha a kommunikáció meglétének premisszáját elfogadtuk, akkor a fentiek alapján azt is el kell fogadni, hogy a kommunikáció nem működik a jelentéstulajdonítás lehetősége és feltételrendszere nélkül. Ez utóbbi viszont pontosan azt tételezi, amit a szkeptikus érv tagad. A davidsoni modellben tehát a szkeptikus érv áttételesen, de szükségszerűen összekapcsolódik a kommunikáció lehetőségének tagadásával. Mindezt megfordítva fogalmazhatunk úgy, hogy davidsoni szemszögből a kommunikáció aktusa, és az attól elválaszthatatlan kommunikációs tér megléte az a Kripke által hiányolt *tény*, ahonnan elindulva kifejthető a jelentés-meghatározás Davidson által rögzített módja.

Egyetlen mondatba sűrítve és összefűzve az érvelések központi szálait fogalmazhatunk úgy, hogy Kripke a paradoxon kifejtése során fenntartotta a kommunikáló közösség *egészének* tévedési lehetőségét, ezzel szemben Davidson rendszerét felhasználva, a kommunikáció tételezésével, szerkezetének feltárásával módunk nyílik arra, hogy jogosulatlanná nyilvánítsunk egy ilyen lehetőség iránti elköteleződést.

Felhasznált irodalom

- Ameriks, Karl, 'Introduction: interpreting German Idealism', *German Idealism*, Edited by Karl Ameriks, Cambridge University Press, 2000. 1-17.
- Arisztotelész, *Metafizika*, Budapest, Hatágú Síp Alapítvány, 1992. ford.: Halasy-Nagy József
- Arisztotelész, *Nikomakhoszi etika*, Budapest, Európa kiadó, 1987. ford.: Szabó Miklós
- Baker, G.P., Hacker, P.M.S., *Scepticism, rules and language*, B. Oxford [Oxfordshire], [New York], Blackwell, 1984.
- Bays, T., "On Putnam and his Models", *The Journal of Philosophy*, 98, 2001. 331-50.
- Bays, T., "Two Arguments against Realism", *The Philosophical Quarterly*, 58, 2008.
- Beiser, Frederick, 'The Enlightenment and idealism; Transcendental Idealism and the Enlightenment', *German Idealism*, Edited by Ameriks, Karl, Cambridge University Press, 2000. 18-36.
- Blackburn, Simon, "The Individual Strikes Back", *Rule-following and Meaning*, Miller, Alexander and Wright, Crispin (editors), McGill-Queens University Press, 2002.
- Boghossian, Paul A., "The Rule-Following Considerations", Alexander Miller and Crispin Wright (editors), *Rule-following and Meaning*, McGill-Queens University Press, 2002.
- Boros János, *A megismerés talánya*, Budapest, Áron Kiadó, 2009.
- Boros János, *Igazság és kommunikáció, Tanulmányok Donald Davidson filozófiájáról*, Pécs, Brambauer, 2004.
- Boros János, *Pragmatikus filozófia*, Pécs, Jelenkor, 1998.
- Brandom, Robert, *Tales of the Mighty Dead*, Cambridge Massachusetts, London, Harvard University Press, 2002.
- Canfield, John, "The Community View", *The Philosophical Review*, 105, 1996, 469-488
- Cassirer, Ernst, *Kant élete és műve*, Budapest, Osiris/Gond-Cura Alapítvány, 2001.
- Churchland, Patricia, "Eliminativist materialism and the propositional attitudes", *Journal of Philosophy*, 78, 1981.

- Dalen, Dirk van, "Intuitionistic Logic", *Handbook of Philosophical Logic III.*, Gabbay, D., Guenther, F., (eds.), Dordrecht, Reidel, 1986.
- Davidson, D. "First Person Authority" [1984], *Subjective, Intersubjective, Objective*, Oxford, Clarendon Press, 2001.
- Davidson, D. "Indeterminism and Antirealism" [1997] *Subjective, Intersubjective, Objective*, Oxford, Clarendon Press, 2001.
- Davidson, D. "Interpretation: Hard in Theory, Easy in Practice", *Meaning and Interpretation*, Prawitz, D., (ed.) Stockholm, Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, 84. 1998.
- Davidson, D. "The Emergence of Thought" [1997] *Subjective, Intersubjective, Objective*, Oxford, Clarendon Press, 2001.
- Davidson, D. „Knowing One's own Mind" [1987] *Subjective, Intersubjective, Objective*, Oxford, Clarendon Press, 2001.
- Davidson, D. „Rational Animals" [1982], *Subjective, Intersubjective, Objective*, Oxford, Clarendon Press, 2001.
- Davidson, D. „Three Varieties of Knowledge" [1991], *Subjective, Intersubjective, Objective*, Oxford, Clarendon Press, 2001.
- Davidson, D., "Belief and the Basis of Meaning" [1974], *Inquiries into Truth and Interpretation*, Oxford, Clarendon Press, 1984.
- Davidson, D., "Mental Events" [1970], *Essays on Actions and Events*, Oxford, Oxford University Press, 1980.
- Davidson, D., "Semantics for Natural Language" [1970], *Inquiries into Truth and Interpretation*, Oxford, Clarendon Press, 1984.
- Davidson, D., "Thought and Talk" [1975], *Inquiries into Truth and Interpretation*, Oxford, Clarendon Press, 1984.
- Davidson, D., "Truth and Meaning" [1967], *Inquiries into Truth and Interpretation*, Oxford, Clarendon Press, 1984.
- Davidson, Donald, "A Nice Derangement of Epitaphs" [1986], *Truth, Language, and History*, Oxford, Clarendon Press, 2005.
- Davidson, Donald, "Communication and Convention" [1982], *Inquires into Truth and Interpretation*, Oxford, Clarendon Press, 1984.
- Davidson, Donald, "Radical Interpretation" [1973], *Inquires into Truth and Interpretation*, Oxford, Clarendon Press, 1984.

- Davidson, Donald, "The Social Aspect of Language" [1994], *Truth, Language, and History*, Oxford, Clarendon Press, 2005.
- Davidson, Donald, „The Second Person” [1992], *Subjective, Intersubjective, Objective*, Oxford, Clarendon Press, 2001.
- Davies, Martin, "Foundational Issues in the Philosophy of Language,” *Philosophy of Language*, Devitt, Michael and Hanley, Richard (eds.) Blackwell, 2006.
- Demeter Tamás, „A jelentés és a karteziánus gondolatok: Nagel és Kripkenstein találkozása”, *Magyar Filozófiai Szemle*, 1999/4-5. 531-543.
- Demeter Tamás, „Diszpozíció-realista megoldás a jelentés-szkepticizmus problémájára”, *Világosság*, 2002/1.
- Devitt, M., *Realism & Truth*, Princeton, Princeton University Press, 1984.
- *Donald Davidson*, Stanford Encyclopedia of Philosophy, <http://plato.stanford.edu/entries/davidson/>
- Donnellan, Keith, "Putting Humpty Dumpty Together Again”, *The Philosophical Review*, 77, 1968.
- Dummett, M, *The seas of language*, Oxford, Oxford University Press, 1993.
- Dummett, Michael, "A Nice Derangement of Epitaphs: Some Comments on Davidson and Hacking”, LePore, Ernest (ed.), *Truth and Interpretation: Perspectives on the Philosophy of Donald Davidson*, Cambridge, Blackwell, 1986.
- Dummett, Michael, "Wittgenstein's Philosophy of Mathematics,” *Philosophical Review* 68 (3), 1959.
- Dummett, Michael, „Realism,” *Metaphysics, an Anthology*, Kim, Jaegwon, Sosa, Ernest (eds.), Oxford, Blackwell, 1999.
- Dummett, Michael, *A metafizika logikai alapjai*, Budapest, Osiris, 2000.
- Farkas Katalin, Kelemen János, *Nyelvfilozófia*, Budapest, Áron Kiadó, 2002.
- Forrai Gábor, „Vannak-e szemantikai tények? – Quine a referencia meghatározatlanságáról,” *Magyar Filozófiai Szemle*, 1999/1-2-3. 121-149.
- Goldfarb, Warren, "Kripke on Wittgenstein on Rules”, *Rule-following and Meaning*, Miller, Alexander and Wright, Crispin (editors), McGill-Queens University Press, 2002.
- Grice, H. P. *Studies in the way of words*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1989.
- Grice, Paul, „Jelentés”, *Nyelv – Kommunikáció – Cselekvés*, Pléh Csaba, Síklaki István, Terestyéni Tamás (szerk.), Budapest, Osiris Kiadó, 1997. 188-197.

- Habermas, Jürgen, Introduction: Realism after the Linguistic Turn, *Truth and Justification*, Cambridge, MIT Press, 2003. Translated by Fultner, Barbara
- Hale, B., Wright, C., “Putnam's Model Theoretic Argument against Metaphysical Realism”, *A Companion to the Philosophy of Language*, B. Hale and C. Wright, (eds.), Oxford, Blackwell, 1997.
- Hartshorne, Charles, *The Logic of Perfection*, La Salle, Illinois, 1962.
- Heidegger, Martin, *A fenomenológia alapproblémái*, Budapest, Osiris/Gond-Cura Alapítvány, 2001. ford.: Demkó Sándor.
- Horwich, Paul, ‘Wittgenstein and Kripke on the Nature of Meaning’, *Mind and Language*, 5 (2), Sum 90, 105-121.
- Horwich, Paul, “Meaning, Use and Truth”, *Rule-following and Meaning*, Miller, Alexander and Wright, Crispin (editors), McGill-Queens University Press, 2002.
- Hume, David, *Tanulmány az emberi értelemről*, Budapest, Nippon Kiadó, 1995. fordította: Vámosi Pál.
- Kant, Immanuel, *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése; A gyakorlati ész kritikája; Az erkölcsök metafizikája*, Budapest, Gondolat, 1991. ford.: Berényi Gábor.
- Kant, Immanuel, *A tiszta ész kritikája*, Atlantisz, 2004. ford.: Kis János
- Kirkham, L. Richard, *Theories of Truth*, Cambridge, MIT Press, 1992.
- Kneale, William, Kneale, Martha, *A logika fejlődése*, Budapest, Gondolat, 1987.
- Knuuttila, Simo-Hintikka, Jaakko, *The Logic of Being*, Dordrecht, D. Reidel Publishing Company, 1986.
- Kripke, Saul, *Wittgenstein on Rules and Private Language, An Elementary Exposition*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1982.
- Lepore, Ernie; Ludwig, Kirk, *Donald Davidson; Meaning, Truth, Language, and Reality*, Oxford, Clarendon Press, 2005.
- Lepore, Ernie; Ludwig, Kirk, *Donald Davidson's Truth-Theoretic Semantics*, Oxford, Clarendon Press, 2007.
- Levin, Michael. “Kant's Derivation of the Formula of Universal Law as an Ontological Argument,” *Kant-Studien*, 1974/1.
- Lukasiewicz, Jan, *Aristotle's Syllogistic from the Standpoint of Modern Formal Logic*, Oxford, Clarendon Press, 1951.
- MacKay, Alfred, “Mr. Donnellan and Humpty Dumpty on Referring”, *The Philosophical Review*, 77, 1968.

- McDonough, Richard, "Wittgenstein Refutation of Meaning-Skepticism", *Meaning Scepticism*, Puhl, Klaus, Berlin, New York, Walter de Gruyter, 1991.
- McDowell, John, "Wittgenstein on Following Rule", *Rule-following and Meaning*, Miller, Alexander and Wright, Crispin (editors), McGill-Queens University Press, 2002.
- Miller, Alexander and Wright, Crispin (editors), *Rule-following and Meaning*, McGill-Queens University Press, 2002.
- Miller, Alexander, "Meaning Scepticism", *Philosophy of Language*, Devitt, Michael and Hanley, Richard (eds.) Blackwell, 2006.
- Miller, Alexander, *Philosophy of Language*, Routledge, 1998, (Second Edition 2007.)
- Nyíri Kristóf, "Wittgenstein as a Philosopher of Secondary Orality", <<http://www.uniworld.hu/nyiri/gps97/gps.htm>>.
- Nyíri Kristóf, "Kollektív gondolkodás", *eVilág*, vol. 4, no. 6. 2005.
- Nyíri Kristóf, 'Írásbeliség és a privátnyelv-argumentum', *A hagyomány filozófiája*, T-Twins Kiadó – Lukács Archívum, 1994.
- Pitcher, George, (ed.), *Wittgenstein: The Philosophical Investigations*, Notre Dame, University of Notre Dame Press, 1966.
- Puhl, Klaus, *Meaning Scepticism*, Berlin, New York, Walter de Gruyter, 1991.
- Putnam, Hilary, Models and Reality, *Journal of Symbolic Logic* 45, 1980. magyarul: „Modell és valóság”, *A matematika filozófiája a 21. század küszöbén*, Csaba Ferenc (szerk.), Budapest, Osiris, 2003. 27-59. ford.: Farkas György.
- Putnam, Hilary, *Reason, Truth and History*, Cambridge, Cambridge University Press, 1981.
- Quine, W. V. O., *From a Logical Point of View*, Cambridge, Mass., 1953.
- Quine, W. V. O., *Word and Object*, MA: MIT Press, 1960.
- Soames, Scott, "Philosophical Analysis in the Twentieth Century," *The Age of Meaning*, Princeton, Oxford, Princeton University Press, 2003.
- Stroud, Barry, "The Goal of Transcendental Arguments," *Transcendental Arguments, Problem and Prospects*, Stern, Robert (ed.), Oxford, Oxford University Press, 1999.
- Tarski, Alfred, „Igazság és bizonyítás”, ford. Bimbó Katalin, *Bizonyítás és igazság*, Budapest, Gondolat, 1990.

- Van Cleve, J. “Semantic Supervenience and Referential Indeterminacy”, *The Journal of Philosophy*, 89, 1992.
- Weiss János, 'Reinhold Kant értelmezése és a romantika születése', *Mi a romantika?*, Pécs, Jelenkor, 2000.
- Wittgenstein, Ludwig, *Filozófiai vizsgálódások*, Budapest, Atlantisz, 1992. ford.: Neumer Katalin.
- Wittgenstein, Ludwig, *Logikai-filozófiai értekezés, (Tractatus Logico-Philosophicus)*, Budapest, Akadémia Kiadó, 1989. ford.: Márkus György.
- Zalabardo, José L., “Kripke’s Normativity Argument”, *Rule-following and Meaning*, Miller, Alexander and Wright, Crispin (editors), McGill-Queens University Press, 2002.